

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

АВРАМЕНКО ВАЛЕНТИНА ІВАНІВНА

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНО
ЛЕКСИКИ У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ
ОСВІТИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. 1930 Р.Р. ХХ СТ.**

Монографія

Умань – 2014

УДК 811. 161. 2'37+37 (477)
ББК 81. 411. 1 – 34+74. 03 (4 укр.)
А 21

Рецензенти:

Побірченко Н. С., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки, ректор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Цимбал Н. А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства.

Рекомендовано до друку Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 3 від 28 жовтня 2014 р.)

А 21 Авраменко В.І.

Розвиток української навчальної термінологічно лексики у процесі розбудови національної системи освіти кінця ХІХ – поч. 1930 р.р. ХХ ст.: монографія / Авраменко Валентина Іванівна – Умань: ПП Жовтий О.О., 2014. – 162 с.

У монографії науково проаналізовано генезу навчальної термінологічної лексики у процесі розбудови національної системи освіти кінця ХІХ – поч. 1930 р.р. ХХ ст., розкрито провідні етапи та виявлено основні тенденції розвитку навчальної термінологічної лексики в освітньому процесі зазначеного періоду. Висвітлено особливості становлення української термінологічної лексики предметів гуманітарного та природничо-математичного циклів. У роботі визначено роль і значення єдиної уніфікованої термінології у прогресивному поступі національної освіти, зроблено висновки про можливість використання набутого досвіду в практиці вітчизняної школи.

УДК 811. 161. 2'37+37 (477)
ББК 81. 411. 1 – 34+74. 03 (4 укр.)
©А. І. Авраменко, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. З ІСТОРИЇ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ	13
1.1. Формування навчальної термінологічної лексики вітчизняними педагогами кінця XIX – початку XX століття.....	13
1.2. Проблеми розвитку української термінологічної лексики у процесі підручникотворення (1905-1917рр.).....	38
1.3. Напрями розвитку навчальної термінологічної лексики в період УНР.....	54
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ	77
2.1. Особливості словотворчого термінологічного процесу у сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу.....	77
2.2. Українська термінологія у змісті програм і навчально-методичної літератури з природничо-математичних дисциплін.....	106
2.3. Українська навчальна термінолексика 1920-х – початку 1930-х років в оцінці сучасних дослідників.....	129
ВИСНОВКИ	146
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	150
ДОДАТОК	162

ВСТУП

Актуальність і ступінь досліджуваності проблеми. Розвиток України як самостійної незалежної держави викликав помітні зрушення в системі навчання й виховання молоді. В умовах розбудови національної середньої та вищої школи постали проблеми реформування й удосконалення освітньої галузі. У зв'язку з цим виникає потреба глибше вивчати та узагальнювати вітчизняний історико-педагогічний досвід і на основі цього розробляти й апробувати новітні педагогічні концепції.

Реформування освітньої галузі призводить до перегляду змісту окремих навчальних дисциплін, а звідси й до розгляду їхнього понятійно-термінологічного апарату. Інноваційні процеси в освіті, поява інтегрованих курсів, нових навчальних дисциплін (валеологія, людина й світ та ін.) зумовили зростання інтересу педагогів і науковців до навчальної термінології.

Навчальна термінологіка міцно пов'язана з освітньою системою - від середніх до вищих закладів освіти. Також вона є невід'ємною частиною наукової термінології. Тому з розвитком освіти і науки термінологічна лексика еволюціонує, змінюється, пристосовується до потреб суспільства. Це збагачує національну мовну культуру.

Сукупність взаємопов'язаних терміноелементів, які відносяться до різних галузей знань, становлять навчальну термінологію. Вона існує у двох вимірах: 1) результативному (фіксація навчального терміна - це термінологічні словники); 2) функціональному (навчальна та наукова література).

У лінгвістичному словнику Є. Кротевича та Н. Родзевич слово "термінологія" трактується як "сукупність термінів, які вживаються у будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва, а також сукупність усіх термінів, наявних у тій чи іншій мові. Тому можна говорити про термінологію певної науки або окремої дисципліни, а також про термінологію мови загалом на певному етапі її розвитку" [71, 160]. Таке трактування відповідає нашому

розумінню проблеми. Відтак його доцільно використовувати в дослідженні.

У дослідженні І.Ковалика „Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах” нас зацікавила пропозиція, яка полягає в тому, що поняття різних теорій, напрямів, шкіл слід співвідносити з різного роду знаннями разом із змінами їхніх дефініцій. Це доцільно, на думку автора, простежувати на прикладах енциклопедій та термінологічних словників різних років видання, а також підручників та посібників різних авторів [64, 19]. Означений підхід ліг в основу нашого дослідження.

Розвиток будь-якої наукової галузі передбачає обов'язкове використання нагромаджених знань у минулому для виникнення нових сучасних наукових обґрунтувань. Це потрібно для того, щоб не повторювати допущених помилок, а використовувати найкращі наукові надбання. Вивчення педагогічної спадщини в цій царині дає змогу простежити закономірності розвитку освіти в Україні, виділити загальне, особливе й часткове. Осмислення історичних фактів, теорій і явищ, різноманітних шляхів людського розвитку, звертання до глибинних пластів національної культури, збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, як підкреслено в Національній доктрині розвитку освіти, є одним із шляхів реформування змісту освіти, виховання підростаючого покоління. Для успішного розв'язання цього завдання необхідно, на наш погляд, вивчення історичного педагогічного досвіду, щоб досягнути найцінніші теоретичні й практичні здобутки, а відтак – здійснити обґрунтоване прогнозування подальших напрямів розвитку освіти, зокрема, підготовки термінологів – фахівців різних галузей знань.

Особливого інтересу набуває період 1917 – початок 30-х років ХХ століття, коли відбувалася розбудова державної національної освіти (викладання рідної мови, усталення українського правопису, укладання термінологічних словників, створення та видання україномовних підручників, навчальних програм, методичної літератури). Органічною та складовою частиною її було українське термінотворення, яке відбувалося в

той час переважно на національній мовній основі.

Наукова значущість вивчення означеної проблеми зумовлена тим, що вказаний період близький до сучасного стану розвитку нашої держави в кінці XIX століття – в першій третині XX століття Україна намагалась утвердити свою незалежність, національно-мовну свідомість. Здійснювався процес упровадження рідної мови в усі сфери суспільного життя, що сприяло виробленню концептуальних засад термінотворення й терміновживання. Цей процес урахував і освітню сферу функціонування української термінолексики.

Таким чином, огляд зазначеної проблеми свідчить про недостатню її розробленість, оскільки термінологічне питання в середній освіті є одним із найактуальніших. На сучасному етапі розвитку української термінології загальним стало твердження про наявність двох крайніх тенденцій: пряме використання термінологічної спадщини 20-х – початку 30-х років та повне заперечення всієї спадщини й використання термінології, що склалася у повоєнний час, особливо за останні 25-30 років.

Аналіз джерел досліджуваного періоду показав, що розвиток та становлення навчальної термінологічної лексики в період розбудови національної системи освіти в кінці XIX століття – на початку 30-х рр. потребує спеціального наукового опрацювання.

Важливі аспекти становлення й розвитку національної школи України, що певною мірою стосуються періоду нашого дослідження, розкрили Г.Васькович, Б.Ступарик, В.Помагайба, В.Майборода, О.Сухомлинська, С.Філоненко, М.Ярмаченко.

Загальні теоретичні питання термінології розглядали А.Бурячок, І.Кочан, А.Крижанівська, І.Ковалик, Н.Непийвода.

Праці мовознавців (В.Захарчин, А.Крейтор, М.Москаленко, Т.Панько, Л.Симоненко, П.Чучка та ін.) містять багатий фактичний матеріал щодо історії становлення окремих терміносистем. Проте питання розвитку навчального термінотворення автори не розглядають.

Вагомим внеском в дослідження розвитку української навчальної термінологічної лексики стала колективна монографія Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк “Українське термінознавство” (Львів, 1994), в якій залучено до наукового обігу значний масив недосліджених джерел, розкрито концептуальні засади формування різних терміносистем на функціональному рівні: поява терміна, його вживаність, фіксація у словнику тощо; з’ясовано роль конкретних особистостей в українському термінотворенні. Звертає на себе увагу кандидатське дослідження „Педагогічна лексика української мови” (Київ, 1995) В.Разумейко, присвячене питанням становлення окремих педагогічних понять у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Автором також узагальнено національний педагогічний досвід, визначено роль спадщини окремих українських просвітителів, вчених, письменників.

У дослідженні В.Карпової “Мовознавча термінологія галицьких шкільних підручників перших десятиліть ХХ століття” (Київ, 1962) крізь призму розвитку освіти в Галичині висвітлено історію формування шкільної мовознавчої термінології. Однак використання в шкільних підручниках термінів, оформлених відповідно до існуючих на той час західноукраїнських мовних норм, розглядалося тенденційно, з класово-партійних позицій.

А.Крижанівська в своїй праці “Склад і структура термінологічної лексики української мови” (Київ, 1984) однією із проблем у сучасному термінознавстві виділяє історію формування, становлення окремих термінологій лише стосовно українських мовознавчих аспектів.

Проте можна стверджувати, що проблема розвитку української термінолексики в процесі розбудови національної системи освіти в кінці ХІХ століття – на початок 30-х років ХХ століття не була предметом спеціального дослідження. Науковці лише побіжно торкалися питань організації та функціонування українськомовної термінолексики в освітній сфері зазначеного періоду. Залишилися невідомими термінологічні концепції багатьох українських учених, педагогів, творчі пошуки яких стали

основою розвитку й становлення навчальної термінологічної лексики. Тому наше особливе зацікавлення ретроспективою українськомовної термінологічної лексики пояснюється тим, що її розвиток був детермінований освітніми запитами: українізація освіти, створення національної системи освіти, необхідність створення та видання україномовних підручників, словників, навчально-методичної літератури.

Досліджуваний період відомий під назвою “золота доба української термінології”. В цей час планомірно розвивались та викристалізовувались українські навчальні терміносистеми. Тоді було зроблено спробу термінологічного нормування, тобто свідомого відбору термінів для шкільного використання під певним (ідеологічним чи політичним) кутом зору, що посилює важливість розкриття усіх факторів цього явища, використання минулого досвіду в новій історичній ситуації.

Хронологічними межами є кінець XIX – перша третина XX століття. Вибір нижньої межі, зумовлений пробудженням національної свідомості, прагненням української інтелігенції поширювати освіту серед народу. Відкриття Громадами недільних шкіл з українською мовою викладання, створення і видання для них україномовних підручників (в основному для початкового етапу навчання), дискусії з проблем навчальної термінології в часописі “Основа” зумовили потребу творення термінів і найпростіших зворотів з метою розповсюдження знань українською мовою.

Верхня межа пов’язана з майже повним припиненням інтенсивного творення українських терміносистем на початку 30-х років у зв’язку з тогочасною політичною та ідеологічною ситуацією в суспільстві.

Об’єкт дослідження: зміст початкової та середньої освіти в Україні відображений у програмах, планах, шкільних підручниках.

Предмет дослідження: розвиток української навчальної термінологічної лексики в шкільних підручниках кінця XIX століття – початку 30-х років XX століття (гуманітарна, природничо-математична термінологія).

Мета дослідження: цілісно проаналізувати генезу навчальної термінологічної лексики в українській школі, схарактеризувати її основні чинники розвитку, напрями та зміст, розкрити доцільність використання ідей позитивного досвіду в реформуванні та удосконаленні термінолексики.

Завдання дослідження:

1) виявити передумови формування навчальної термінологічної лексики в працях вітчизняних педагогів кінця XIX – початку XX століття;

2) дослідити генезу становлення української термінологічної лексики в освітньому процесі (1905-1917рр.);

3) простежити напрями розвитку навчальної термінологічної лексики в період (1917 – 1920 рр.);

4) проаналізувати особливості словотворчого термінологічного процесу в сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу;

5) розкрити становлення української термінолексики у змісті програм і навчально-методичної літератури з природничо-математичних дисциплін.

Загальну методологію дослідження становлять: філософські положення системного підходу як методологічного способу пізнання особливостей розвитку історико-педагогічних, українських термінотворчих явищ, концепції взаємозв'язку національного й полікультурного в розвитку навчальної термінолексики та розуміння її еволюції як цілісного процесу вдосконалення національної мовної культури.

Теоретичними засадами дослідження є положення й висновки наукових праць із проблем історичного культурно-освітнього розвитку України (Б.Грінченко, М.Грушевський, М.Драгоманов, О.Субтельний; матеріали з історії розвитку української термінології (П.Горецький, М.Жовтобрюх, М.Москаленко, Т.Панько, І.Огієнко, Ю.Шевельов); дослідження з проблем історії національної освіти (Г.Васькович, Б.Ступарик, С.Сірополко, О.Сухомлинська, В.Майборода, С.Філоненко).

Загальну методологію дослідження становлять: філософські положення системного підходу як методологічного способу пізнання

особливостей розвитку історико-педагогічних, українських термінотворчих явищ, концепції взаємозв'язку національного й полікультурного в розвитку навчальної термінологіки та розуміння її еволюції як цілісного процесу вдосконалення національної мовної культури.

Для розв'язання завдань і досягнення мети дослідження використано науково-педагогічні та загальнонаукові **методи**, а саме:

– конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація друкованих джерел з досліджуваної проблеми);

– методи логіко-історичного аналізу (проаналізовано матеріали з питань розвитку навчальної термінології, надруковані у дореволюційних, післяреволюційних виданнях, опрацьовано навчально-методичну літературу, термінологічні розробки);

– хронологічний (досліджено зміни у розвитку навчальної термінологіки у хронологічній послідовності).

Джерельну базу становлять праці фахівців з цієї проблематики, фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України; періодична преса XIX століття (“Основа” (1861-1862)); періодична преса XX століття (“Вільна українська школа” (1918-1919), “Шлях освіти” (1925-1928); “Наукові записки Київського наукового товариства” (1918-1920); “Вісник Інституту української наукової мови” (1928-1929); законодавчі акти та нормативні документи вищих органів влади, що видавалися в досліджуваній період; навчальна програмна документація, термінологічні словники, підручники; автореферати дисертацій і дисертаційні дослідження; матеріали Міжнародних та Всеукраїнських конференцій, монографій, присвячених проблемам становлення і розвитку української термінологічної лексики.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що *вперше* відтворено історичний розвиток шкільної навчальної термінологіки в контексті освіти кінця XIX століття – початку 30-х років XX століття; здійснено науково-педагогічний коментар її найважливіших

тенденцій, які можуть стати складовою сучасної термінологіки в аспекті освітнього реформування;

подальшої конкретизації набули освітні ідеї видатних педагогів, схарактеризовано їхній внесок у розвиток навчальної термінологіки, введено до наукового обігу маловідомі архівні матеріали, які значно розширюють уявлення про особливості термінологічного процесу в зазначений період;

розкрито феномен формування основних напрямів навчальної термінологіки кінця XIX століття – початку 30-х років XX століття, який підтверджує самодостатність української мови як наукової та її реалізацію в освітній сфері;

науково аргументовано необхідність використання україномовної термінологіки гуманітарних і природничо-математичних дисциплін в закладах середньої й вищої освіти, що зумовлює розвиток змісту національної освіти в цілому.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні лекційних курсів з основ термінознавства для філологічних факультетів вищих педагогічних закладів освіти. Положення та висновки дослідження є джерелом інформації з питань аналізу термінологіки гуманітарного та природничо-математичного спрямування, розробленні курсу „Українська галузева термінологіка” з врахуванням майбутнього фаху студента. Результати дослідження можуть використовувати аспіранти, студенти та вчителі при проведенні історико-педагогічних та лінгвістичних досліджень, при визначенні підходів до вивчення сутності і змісту понять, термінів, значень тощо.

Вірогідність дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням його вихідних позицій, застосуванням комплексу взаємозумовлених методів, адекватних об’єкту, предмету, меті та завданням дослідження, використанням широкої джерелознавчої бази.

РОЗДІЛ I

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

1.1. Формування навчальної термінологічної лексики у вітчизняній школі кінця XIX – початку XX століття

Історія формування української навчальної термінології перебуває в тісному взаємозв'язку з історією розвитку науки, освіти, суспільства в цілому.

Для того, щоб із належною повнотою розкрити проблему формування української навчальної термінологічної лексики кінця XIX – на початку XX століття, необхідно насамперед схарактеризувати історичні умови, в яких перебувала українська наука й освіта в той час, з'ясувати причини, які зумовили поступовий розвиток термінологічної справи в Україні у той період, проаналізувати особливості термінотворчого процесу у зв'язку з розвитком української наукової мови.

Історія формування української наукової мови – це постійне переборення політичних перешкод і заборон. Фактично за всю свою історію українська мова не мала сприятливих умов для свого розвитку.

Перші спроби упорядкування української навчальної термінології відносяться до другої половини XIX століття. Цей період характеризується пробудженням національної самосвідомості українців.

Досліджуваний нами період – кінець XIX – початок XX століття виділяється як особливо важливий, адже саме в цей час були закладені підвалини поступового розвитку української термінології як системи і навчальної термінологічної лексики як складової її частини.

Передова частина української інтелігенції за умов підготовки та проведення реформи 1861 року намагалася сприяти просвіті народу,

відкривала безкоштовні школи, створювала підручники, видавала недорогі книжки. У зв'язку з цим зростала необхідність творити терміни й найпростіші звороти для вираження наукових понять. Найбільше гальмували розвиток української наукової мови (а відповідно і термінології) на власній етнічно-мовній основі насамперед політичні мотиви - недержавний статус української мови і державна роз'єднаність української мовної території.

Плідною для формування української навчальної термінологічної лексики у вітчизняній школі другої половини XIX ст. була праця українських "Громад" - осередків української інтелігенції. Вони проводили національно-культурну й громадсько-просвітницьку працю в межах Російської імперії. Педагогічна, просвітницька, наукова діяльність громад широко представлена у монографічних працях Н.Побірченко. Ми ж у своєму дослідженні зупинимось лише на проблемах становлення української термінолексики в діяльності цих просвітницьких організацій.

Перша "Громада" виникла в Петербурзі наприкінці 50-х років. У 1861 р. "Громади" виникли у Києві, Харкові, Полтаві та Чернігові. Центром Петербурзької "Громади" став український суспільно-політичний і літературно-художній журнал "Основа", який виходив один раз у місяць у 1861-62 роках під редакцією В.Білозерського і за участю П.Куліша, М.Костомарова. "Основа" виступила засобом спілкування та збудником національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій імперії. То був пореформенний час, час надзвичайної активності на освітній ниві й покращення умов розвитку українського руху. Відома українська дослідниця Н.Полонська-Василенко про цей період писала: "По містах стали закладати "Громади", видавати й поширювати українські книжки, засновувати українські школи, влаштовувати українські концерти й вистави, писати підручники" [19, 472].

На сторінках часопису "Основа" друкували свої статті О.Кониський, М.Максимович, П.Чубинський, М.Номис, М.Костомаров. В журналі

порушувалося багато важливих, злободенних проблем, особливо освіти українського народу, навчання дітей рідною мовою. “Ми вже добре знали, - зауважував П. Житецький, - що одної свободи (реформа 1861 року - примітка наша) мало без науки, без європейської освіти” [48, 1].

В “Основі” вперше широко розгорнулася дискусія з проблем термінології, яка зробила помітний внесок у справу нормалізації української мови і термінологічного процесу.

Одним з перших питання про утворення української термінології порушив М.Левченко. У статті “Заметка о русинской терминологии” (1861 р.) автор подає короткий словничок (138 слів) наукових термінів, які були перекладом на українську мову кількох десятків інтернаціональних термінів. Твердячи, що наукова термінологія західноєвропейських мов, вироблена в середні віки і засвоєна згодом російською мовою, розрахована на те, щоб її не розуміли “прості люди”. М.Левченко пропонує не запроваджувати її до української мови. Щоб полегшити поширення освіти й науки, він радить “термины научные составляют в духе народного языка так, чтобы впоследствии они могли быть приняты самим народом” [78, 184]. До назв, переважно математичних і природознавчих, М.Левченко подає українські терміни. Так, наведемо найбільш характерні. Замість назви арифметика він пропонує назву щотниця; алгебра – німа щотниця або німощот; математика – численниця; астрономія – зірниця; гербарій – травник; атом – первець; хімія – лучба, істниця; граматика – мовниця; ботаніка – рослинниця; газ – чад; квадрат – двукрат; циркуль – кружало; хлор – зеленець; результат – послідок; градус – ступень; інстинкт – побудка; циліндр – валець; елемент – первина; електрика – громовина; лабораторія – дільня; ландшафт – краєвид; меридіан – полудник; метафора – переносня; метал – ковань; мінерал – нерост, крушець; полюс – бігун; нейтральний – ніякий.

Рецензент словника М.Левченка П.Єфименко у статті “По поводу заметки Г.Левченко” (1862 г.) підтримує погляди М.Левченка: “Укладаючи термінологію, треба мати на оці два головні правила: по-перше, щоб кожен

термін був утворений від такого слова, яке існує у рідній мові; по-друге, щоб закінчення термінів відповідало формам нашої мови” і додає ще ряд термінів “в дусі народної мови”: лік, лічба, рахуба (арифметика), зілляник (гербарій), писовниця (граматика) [45, 45].

Ці ж пуристичні тенденції (творення термінів на основі народної мови) простежуються і в статті М.Гатцука “Наські граматки” (1862 р.): мення речей (іменник), примення (прикметник), міжслів’я (сполучник), нарост (суфікс), замісцьмення (займенник), приглаголля (прислівник), передсліввя (прийменник), голосна, приголосо [20, с.8]. В цих статтях пропагувалася ідея створити наукову термінологію тільки на базі української мови, читачі ж запрошувалися до термінологічної роботи.

За висновком І.Огієнка “деякі з термінів дуже влучні, а решта все-таки витворена відповідно народній мові” [100, с.23]. Що ж до конкретних термінів, запропонованих у зазначених статтях, то більшість з них не витримала випробування часом, адже вони були надто громіздкі й побутові. Деякі тривалий час уживалися в подальших українських граматиках: писовня (орфографія), мовниця (граматика), нарост (суфікс), а окремі увійшли в сучасну українську мову, наприклад, правопис, голосна, приголосо.

Помітний внесок у формування навчальної термінологічної лексики в II половині XIX століття зробила Київська Громада, заснована в 1861 році. В її діяльності визначилися два основних напрями: педагогічна робота та етнографічні дослідження.

П.Житецький, який був одним із її фундаторів, так характеризував програму “Громади” 60-х років: “Велика вартість її в тому, що вона ясна й определена. Була вона переважно педагогічна” [116, 2]. Громадівці були впевнені в суспільній користі народної освіти. Більшість із них вважали своїм моральним обов’язком сприяти просвіті народу. “Ми, люди 60-х років, – говорив П.Житецький, – поставили на чергу самостійно і незалежно од

наших попередників (членів Кирило-Мефодіївського братства – прим. В.А.) важливе завдання. Під цим завданням я розумію народну школу” [117, 85]. Це й спонукало членів Київської Громади розгорнути широку культурно-освітню діяльність, яка виявилася у роботі недільних шкіл.

Основна мета діяльності недільних шкіл була одна – “дати українському народові освіту в найбільш доступній та зрозумілій для нього формі, народною українською мовою” [47, 99]. Практика роботи громадівців у недільних школах переконувала: успішних результатів у галузі освіти народу можна досягти, навчаючи його, хоча б на початковій стадії, рідною мовою.

Для демократичної інтелігенції та національно свідомої молоді ставало важливим з’ясування конкретних завдань у сфері освіти, привнесення народного елемента в навчання, визначення співвідношення мови народної і мови офіційної у зв’язку з реальним станом суспільства.

Міністр освіти О.Головнін вніс у проект статуту про народні школи такий принцип: там, де народна мова не є російською, навчання слід починати місцевою мовою, а потім ступенево переходити до навчання російською мовою. Обстоював ідею навчання рідною мовою і Петербурзький комітет грамотності.

У середині 1862 року згаданий Комітет грамотності надіслав проект (циркуляр) до всіх шкільних округ, університетів, гімназій, у якому пропонувалося сприяти успішному розвитку грамотності серед сільського населення та надсилати свої зауваження. Полтавські громадівці Д.Пильчиков, В.Лобода, О.Кониський надіслали до Петербурзького комітету грамотності прохання поклопотатися перед міністерством державних маєтків про дозвіл користуватися в школах граматики Г.Деркача, П.Куліша та О.Строніна. Посилаючись на цей документ, Київська громада за підписом 84 осіб (у тому числі В.Антоновича, М.Драгоманова, П.Чубинського) звернулася до комітету з листом, у якому

обґрунтовувала необхідність навчання в Україні рідною мовою. “Займаючись освітою народу, – писали громадівці, ми зустрічаємось з обставинами, які затримують успіх грамотності і саму грамотність, роблять не лише марною, а й надають їй деморалізуючого характеру. Це є спосіб навчання великоруською мовою” [177, 15]. Однією з причин шкідливості навчання російською мовою автори петиції вважали наступне:

1) учні важко розуміють учителя, який розмовляє російською мовою, тому що вона має багато таких слів та понять, котрі або зовсім відсутні в українській мові, або мають зовсім інше значення;

2) навчання російською мовою виховує з дітей моральних покручів, які цураються свого роду, батька, матері, а на рідну мову дивляться як на мову „мужичу”. Таке навчання породжує моральну зіпсованість і є головною причиною того, що сільське населення дивиться на грамотність вороже;

3) Україна перебуває під впливом польської пропаганди, з якою можна боротися, послуговуючись лише місцевою культурою;

4) не можна позбавляти народ права на рідну мову, не можна відмовляти йому в праві поважати себе, свою історичну спадщину.

Комітет поставився до заяв прихильно і зі свого боку розпочав клопотання перед міністерством освіти, але при обговоренні проєкту статуту про народні школи на спеціальній урядовій нараді точка зору про мову навчання в редакції міністра освіти не знайшла підтримки з боку більшості членів наради з тих міркувань, що уряд повинен дбати про розвиток загальної російської грамотності, а не місцевих діалектів.

Прагнення запровадити в школах українську мову було однією з найгостріших для громадівців проблем. Однак воно наштовхувалося на істотну перешкоду – не тільки опір державного чиновництва, а й на брак підручників і книг рідною мовою.

Створення й видання підручників та навчальних посібників

українською мовою (“Домашня наука. Перші початки”, “Домашня наука. Вищі початки” К.Шейковського, “Щотниця” І.Морозова, “Українські прописи” О.Кониського) заклали фундамент термінотворчого процесу у сфері початкової освіти.

У Києві громадівці створили комітет із видання популярних книжок для народних шкіл, так званих “метеликів”. Крім того, були підготовлені й випущені таблиці для початкового навчання М.Горяківського, популярна арифметика та географія К.Шейковського, видані байки Л.Глібова. Була розпочата підготовка до створення української читанки для народних шкіл, видання якої, щоправда, припинилось на другій книжці.

Діяльність київських громадівців підтримав М.Костомаров, виступивши на сторінках „Основи” із статтею „О преподавании на русском языке” (1862 р.). Він вважав, що освіта і наука – це вічні цінності й вони мають належати народові. За його глибоким переконанням мова викладання повинна бути рідна: поки не будуть передавати цією мовою знання, поки не стане вона провідником загальнолюдських освітніх надбань. Невід’ємною умовою успішного поширення освіти вважав створення підручників українською мовою. М.Костомаров розпочав при редакціях петербурзьких і московських журналів збір коштів для друкування підручників українською мовою, а громада з цією ж метою провела у Петербурзі кілька літературно-музичних вечорів.

За сприянням М. Костомарова були видані “Оповідання з святого письма” С.Опатовича та “Арифметика” О.Кониського. Більшість громадівців була переконана, що народна освіта розвиватиметься швидше й успішніше, якщо здійснюватиметься українською мовою.

Поштовхом до укладання граматок української мови стало вивчення історії українського народу, яке активізувалося водночас із зростанням національного самопізнання. “З початком 60-х років загальний тодішній рух розворушив і наших письменників (наддніпрянських – примітка В.А.) і ми маємо низочку граматок, виданих для селян”, писав І.Огієнко [100, 23]. Було

надруковано цілий ряд підручників для початкового навчання: “Українська абетка” М.Гатцука (1860), “Українська граматка” І.Деркача (1861), “Буквар южноруський” Т.Шевченка (1861), “Граматка” П.Куліша (1861) – (була ще граматка 1857 року – примітка В.А.), “Граматка за для українського люду” Л.Ященка (1862).

В своїй “Граматці”, що була одночасно і книжкою для читання і підручником з арифметики, П.Куліш писав: “Слава Богу, дождали ми доброї години, що скрізь на Вкраїні за письменство взялися... найперше діло вь отця-матері повинне бути, щобь дитину своєю рідною мовою до розуму доводити, ... сь тихь бо письменних мало добра буває, що чужоземцями через науку роблятця, и до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють” [72, 3].

Велику увагу навчанню рідною мовою приділяв Т.Г.Шевченко, цікавився роботою недільних шкіл, знав їх організаторів. Тяжко хворий, він працював над букварем – посібником для початкового навчання. І хоча на той час існували “Граматка” П.Куліша, “Українська абетка” М.Гатцука, “Початки” (частини I та II) К.Шейковського та інші, ідейним змістом вони не задовольняли Т.Г.Шевченка. У 1861 році з’явився його власний “Буквар южноруський”. Зразки для першого читання автор взяв із української народної творчості (народні приказки, прислів’я), а крім цього додав молитви (псаломи). Головною метою було одне – навчити народ грамоти. Розповіді, вміщені у „Букварі”, мали пробуджувати в людині найвищі моральні якості: любов і милосердя до ближніх, шанування батьків. Незважаючи на деякі труднощі (реакційна російська преса зустріла “Буквар” вороже), підручник завоював велику популярність серед учнів та вчителів недільних шкіл. Автор сам за власні кошти відправляв книжки до Києва, Полтави, Харкова, намагався поширити буквар по сільських школах і виручені гроші передати недільним школам [116, 15].

Хоча за характером названі вище граматки були букварями і читанками, елементи навчальної (граматичної) термінології в них все ж таки

знаходимо. У “Граматці” Куліша: буква маленька (стрічна), прописна, крива (скоропис), склади. Такі ж терміни використав у своєму букварі й Т.Шевченко. Оригінальну фонетичну термінологію можна знайти у букварі Л.Ященка. Всі фонетичні терміни у ньому створені на українській мовній основі і деякі вперше зустрічаються у цьому букварі. Так, замість терміна звук Л.Ященко запроваджує свій термін голос, на означення букви приймає термін буква, значок, причому термін значок вживається частіше, він використовує означення – слово односкладне, двохскладне [185, 3-4].

Більшу кількість термінів знаходимо “в самій цікавій, – за висловом І.Огієнка, – з тодішніх граматок” [100, 24], граматці І.Деркача, де вперше знаходимо назви звуків: приголосні, голосні, півголосні або зачки, витинка (наголос), склади проті і перевертуті [33, 4-5].

У названих працях немало термінів народного характеру. Деякі з перелічених узвичаїлися українською мовою: буква, голосний, приголосний, склади, прописна, маленька, стрічна (буква).

Незважаючи на горезвісний Валуєвський циркуляр, який жорстоко обмежив друкування книг українською мовою “как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа” [79, 303], продовжується український просвітницький рух у напівлегальних формах. Стара Громада у 1873 році взяла під опіку Південно-Західний відділ Імператорського Російського Географічного Товариства. Це було велике завоювання громади, одна з найяскравіших сторінок в історії освітнього й культурного розвитку України. На засіданнях відділу читаються наукові розвідки, українознавчі матеріали, приділяється увага педагогічним проблемам. Стара Громада опублікувала термінологічні словники “Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России” (упорядник О.С.Рогович, 1873-1874), “Списокъ растений с народными названиями и этнографическими примечаниями, представленными в Юго-Западное отделение Императорского Общества” (укладач І.П.Новицький, 1871),

“Спроба українсько-російського словника” (упорядник М.Левченко, 1874); були опубліковані “Українські приказки, прислів’я” М.Номиса (1875).

Терміни, створені на народній основі, залишив відомий український етнограф М.Номис. В рецензії на словник К.Шейковського (1872) він пропонує такі назви: слововиводъ (етимологія), будуче уремня (майбутній час), одміна падежів, (відмінювання), вимова, писання, (орфографія), приголось (приголосна). В передмові до збірника “Українські приказки та прислів’я” знаходимо: цятка (крапка), велика літера, мення (іменник) [97, 5-6].

Члени відділу залучали молодь, студентів до співпраці, ділилися своїм досвідом. Видатний вчений, педагог П.Житецький подарував своєму талановитому учневі А.Кримському особисту унікальну картотеку історичного словника, в якій налічувалося близько двадцяти тисяч карток [115, 115].

В умовах відвертої шовіністичної політики царського уряду після ганебного Емського указу (1876), за яким українська мова вважалася державним злочином, у Женеві почала видаватися драгоманівська “Громада” (1878–1882). З різних місцевостей України надходив до журналу найрізноманітніший науковий і науково-популярний матеріал. Велике значення в розбудові наукового стилю відіграли соціально-публіцистичні розробки вченого: “Література російська, великоруська, українська й галицька” (1883), “Переднє слово до громади” (1878), “Наукові коментарі до “Політичних пісень українського народу” (1883), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1891) і т.д. У цих та інших працях чітко простежуються позиція автора щодо питання про ставлення до іншомовних слів, про принципи творення української термінології. Він вважав, що утворення наукової термінології може відбуватися різними шляхами: “Тут можуть стати у пригоді й одноплемінні мови, і перевод слів, і виробка нових од народного кореня, а часом потрібно буде zostавити і слова романські або германські, коли вони вже вжились скрізь, увійшли в громадську мову, прийняли

народну фонетику і дали од себе похідні” [38, 180].

Головною засадою для тих, хто створює українську термінологію, повинна бути не ідея ізольованості, а ідея зрозумілості її для народу, практичності. Свої теоретичні положення щодо творення української літературної мови і ролі в цьому процесі слів іншомовного походження М.Драгоманов застосував у власних працях, а особливо послідовно – в редагованому ним разом із М.Павликом і С.Подолінським журналі “Громада”. В журналі широко представлена інтернаціональна термінологія, супроводжувана українськими відповідниками. Спостерігається і зворотне явище: іншомовні слова виступають дублетами до слів українських: національний – людська природа, ініціатива – почин.

Тенденція подавати українські відповідники до запозичених слів не мала нічого спільного з пуризмом (творення термінів на основі народної мови). Їх він часто творив сам, оскільки принципово важливим вважав висловлювати думки готовою мовою “хлопів”, а де можна (бо “українська наукова термінологія ще не готова в нас” [40, 343], то “словотворення в нас повинні робити в дусі народної мови і якомога зрозуміліше” [37, 324]. Тенденція історичного розвитку українського народу, його мови, як і тенденція українського визвольного руху, в своїй основі збігається з тенденцією вселюдського прогресу. Згідно з його переконаннями, проблемою для України було б відчуження її освічених шарів від народу. “Від самих українців залежить, - писав М.Драгоманов, - чи вистоять вони як щось самостояче, котре безпосередньо йде до великої мети прогресу європейських громад”, чи залишаться “провінціальним родичем. Навіть десяток-два поважно та правдиво написаних книг про Україну, - констатував учений, - можуть дати змогу пізнати свою країну й природу і причепитися до всесвітніх думок і інтересів і за поміччю українського письменства показати, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві” [41, 48]. М.Драгоманов бачив реальну передумову функціонування української мови у широкій мережі просвітницької роботи,

без якої неможливий розвиток національного руху.

Процес творення й усталення української навчальної термінології у другій половині XIX ст. тісно пов'язаний зі становленням українського правопису, термінографії, граматичної літератури – в основному підручників для самонавчання та для вищих чи середніх шкіл. Особливо важливо зрозуміти принципи творення навчальної термінології на тому етапі, коли вона була надбанням особистостей. “Для належного розвою своєї наукової мови, – писав пізніше І.Огієнко, – Україна не мала головної основи – школи, а тому мова ця розвивалась неорганізовано, розвивалася зусиллями окремих одиниць, а не інституцій. Наукова термінологія знаходилась в початковому стані, бо знов же таки вона не мала життєвих основ свого вироблення” [87, 198].

Як показав аналіз, на початку 60-х років XIX століття в Україні видаються й готуються до видання численні науково-популярні статті й нариси з різних галузей знання, призначені для малоосвічених читачів, а також букварі, граматки, елементарні посібники з арифметики. Проте на шляху дальшого формування наукового стилю української мови й творення навчальної термінології, який виходив за рамки початкового навчання, стояли серйозні перешкоди. Це стосувалося насамперед створення української наукової мови та української граматики. Царськими указами 1863, 1876, 1881 років було введено жорстокі обмеження для друкування книжок українською мовою. Забороняючи друкування української граматики, навіть російською мовою, царський цензор відверто писав у своїй резолюції: “Наивно было бы надеяться на дозволение печатать грамматику того языка, который не должен существовать” [169, 140].

Кінець XIX ст. і особливо початок XX ст. характеризуються лише початковою, по суті підготовчою роботою в напрямі формування навчальної граматичної термінології.

Граматики з науково виробленою термінологією в Наддніпрянській

Україні до кінця ХІХ століття не існувало. Про практичну, освітню й наукову вагу граматик і словників української мови на той час М. Драгоманов писав: “Але по правді, де повна наукова граматика українська, зроблена на основі народної мови, і виложена порівнюючим способом? Де такий же словар малоруський? Яку ж твердість можуть мати усякі розмови про український язик, а тим більше жадання офіційного признання прав сього язика? Поки ми не маємо наукової граматики і такого ж словаря мови нашої, доти не тільки не порішиться: чи є ся мова такою ж самостійною перед російською..., і доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон” [39,3].

Процес творення навчальних мовознавчих термінів проходив досить стихійно. Граматичні терміни з латинської і грецької мови нерідко переносились на український ґрунт без урахування особливостей її граматичної будови, а новостворені терміни не завжди відбивали суть названого поняття, наприклад, суб’єктум, предикат.

Для розвитку власне української навчальної термінології, а саме мовознавчої, в кінці ХІХ – на початку ХХ століття велике значення мали граматичні праці – різного виду підручники, які видавалися в Західній Україні, бо, як відомо, розвиток мовознавчої науки, стан освіти в Галичині були в більш сприятливих умовах, ніж у царській Росії. “Український язик тут (Наддніпрянщині – примітка В.А.) не признавався офіційно, – писав І.Огієнко у 1908 році, – ніде по школах не викладався. Тому розвиток граматик рідної мови, а разом із тим і граматичної термінології йшов поза межами України Російської, на Галичині, де українська мова була признана офіційно і на ній велось викладання науки по школах. Термінологію ми знаходимо в себе випадково, по всяких передмовах та граматиках, і тільки в останні дні по граматиках” [100, 32].

Дослідження навчального мовознавчого термінотворчого процесу ми

здійснювали на матеріалі граматик, що вийшли в Галичині. Нами проаналізовані такі видання: М.Осадця “Грамматика русского языка” (Львів, 1864); П.Дячан “Методична грамматика языка малоруського” (Львів, 1865); О.Огоновський “Грамматика русского языка для школъ среднихъ” (Львів, 1889); С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер. “Руска грамматика” (Львів, 1893).

Підручник М.Осадці був, за висновком І.Огієнка, великим кроком вперед в справі розвитку граматичної термінології. Автор підручника подекуди суто українське фонетичне оформлення відомих і раніше фонетичних термінів не змішує ні у визначенні, ні в подальшому викладі найважливіших фонетичних термінів звук і буква. Зустрічаються і терміни для назви частин слова: корѣнь, пень (основа), оконченье.

З другої половини ХІХ століття почали з’являтися перші відомості про речення і перші українські терміни для назви членів речення. У граматиці М.Осадці головними членами речення є подметь і присудок. Термін подметь скалькований з польської мови (podmiot). Хоча в “Граматиці” зустрічається багато російських термінів, але вони були транскриповані відповідно українській вимові, з українськими закінченнями: теперѣшное (теперішній час), минувшее (минулий час), будучое (майбутній час). Підручник має значну кількість лексем, які існують в сучасній українській термінології: власни, особови, запереченья. Термін правопис, який потім узвичаївся в українській граматичній термінології, М.Осадця почав уживати одним з перших (вперше вжито в “Основі”) [100, 9].

“Методична грамматика языка малоруського” П.Дячана, учителя Львівської гімназії, була призначена для середньої школи. При створенні підручника автор дотримувався таких методологічних засад при термінотворенні, які базувалися на органічному поєднанні рідної мови і рідної термінології з доступністю і розумінням цього матеріалу учнями: приростокъ (суфікс), самозвуки (голосні), крапка, знак питанья, двокрапка. П.Дячан один з перших в українському мовознавстві запроваджує термін основа (як і в російській мові), вперше називає префікси – приставками, а

узгодження сьогода, для назв частин мови використовує свої терміни: предметовникъ (іменник), свойственник (займенник), присловок (прислівник), связник (сполучник). Серед граматичних термінів народного походження зустрічаємо высказанье (присудок) [43, 12]. Вплив термінології П.Дячана на термінологію наступних граматик був значним, оскільки “правдиво показав той шлях, яким повинна піти граматична термінологія, аби справді стати термінологією української мови” [100,16].

Термінологія “Граматики руского языка для школь середнихъ” О.Огоновського не відзначалася якоюсь особливою оригінальністю, хоча і розцінювалася І.Огієнком як така, що “розпочала нову добу в історії українського язикознавства і мала великий вплив на граматичну літературу наших часів” [100,19]. В більшості випадків він використав терміни своїх попередників, таких, як М.Осадця, П.Дячан; граматику останнього вважав за найкращу. Проте трапляються в підручнику й оригінальні терміни, створені автором самостійно, наприклад, здвоєнне (подвоєння); препона (префікс), уподоблене (уподібнення), наросток (суфікс), шелести (приголосні), повноголось. В сучасній мовознавчій науці вживаються такі терміни, вперше використані О.Огоновським, як сполучник, деклінація [108, 22].

Творцями сучасної граматичної термінології, за висновком І.Огієнка і сучасного українського мовознавця Т.Панько, вважаються С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер. Ці вчені були головними учасниками боротьби за правопис, яка розгорнулася у той час у Галичині, відстоюючи фонетичний принцип написання. Вони творчо використали термінологію П.Дячана та О.Огоновського, закріпили традицію вживання власних термінів і запозичених, що узвичаїлися українською мовою, створили десятки термінів, якими користується сучасна мовознавча наука: дієприслівник, прикметник, відмінок, прикладка, однина, множина. Працюючи над створенням граматичної термінології відповідно до вимог української мови автори підручника керувалися такими основними положеннями: “Треба

мати на оці, щоб всі слова були 1) чисто руські (українські – примітка В.А.), 2) навіть для дітей легко понятні, 3) щоб вони вказували на істоту річи, а не були простим перекладом... неодоладних виразів інших мов. Очевидно, що чужі слова, які вже добре утерлися, треба лишити непорушено” [150, 3].

“Взагалі, про термінологію Смаль-Стоцького треба сказати, – зазначав І.Огієнко у 1908 році, – що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народної мови термінологію. Вона мала великий вплив на граматичну термінологію тих праць, що виходили після року 1893” [100, 21]. Високу оцінку граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, зокрема їх термінологій, дав український мовознавець, автор граматик В.Сімович: “... вони (терміни) є дуже гарні й легко даються навіть малограмотній людині, а крім того, ще й тому, що вони майже всі прийнялися по граматиках і по всій Україні” [144, 4].

Як бачимо, в другій половині ХІХ століття починають вироблятися принципи творення української граматичної термінології на національних і міжнародних засадах; відбувається пошук вдалих відповідників для номінації граматичних понять; серед індивідуальних назв викристалізуються ті, які відповідають нормам і логічним принципам термінотворення в українській мові.

У другій половині ХІХ століття вироблення граматичної термінології йшло паралельно з виробленням українського правопису. Нормальній організації правопису української мови перешкоджали постійні переслідування й заборона української мови з боку царського уряду. Навіть цілком доречне використання російської азбуки в українському правописі, але відмінне від російського правопису, кваліфікувалося не інакше як “малороссийский сепаратизм”. Єдиного, загально визнаного правопису ні в Східній, ні в Західній Україні не було. Робота над правописом була пов’язана з виробленням його принципів, перевагу віддавали то фонетичному, то етимологічному [5, 132].

Так, у Східній Україні значного поширення набула так звана кулішівка – фонетичний правопис, укладений П.Кулішем, а в Західній Україні – пристосований до місцевої вимови фонетичний правопис Є.Желехівського, так звана желехівка. Історико-етимологічний правопис розробив М.Максимович, за яким, наприклад, звук [i] передавався літерою, що вказує на його походження [o, e, y, и]. Цей правопис був дуже складний для вживання.

Фонетичним правописом (кулішівкою) користувався журнал “Основа”, в якому друкував свої і чужі праці сам П.Куліш, сприяючи поширенню цього правопису. Деякі недоліки фонетичного правопису (зайва фонетизація морфем, відсутність букви для йотованого Е, залишення в кінці букви ъ) були в певній мірі ліквідовані в записках Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства, перший том яких вийшов у 1873 році.

У граматичних працях О.Огоновського знаходимо головні риси фонетичного правопису Є.Желехівського, “Малорусько-німецький словар” (1886) якого сильно вплинув на усталення цього правопису в Галичині.

Шкільний підручник С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера “Русска граматыка” (1893), написаний за фонетичним принципом, “здобув собі урядове затвердження” [176, с.11]: міністерство освіти Австро-Угорщини в 1825 році ухвалило фонетичний правопис до використання.

У XIX ст. ще створювались системи українського правопису (А.Метлинського, М.Гатцука, К.Шейковського, М.Драгоманова та інші), всі вони відіграли певну роль у становленні орфографії української мови. В зв'язку з Емським указом 1876 року дозволялось друкувати словники, але з умовою дотримуватися або російського правопису, або правопису, який вживався в Україні не пізніше XVII століття. Згодом, на початку XX століття, Російська Академія наук так кваліфікувала цей захід російського уряду: “Употребление общерусского, т.е. на самом деле великорусского, правописания в малорусских текстах есть вообще затея неисполнимая,

потому что правописание неизбежно подчиняется фонетике, а в работах лингвистических, как словарь, представляется дело прямо немислимым” [98, 23].

Таким чином, ні в Східній, ні в Західній Україні в кінці ХІХ століття єдиного, загально визнаного правопису не було. До 1905 року навіть деякі оригінальні українські твори друкувались російською азбукою. Велика роль у виробленні й організації українського правопису належала східноукраїнським ученим та письменникам. Основним завданням було вироблення такого українського правопису, який би найповніше й найточніше фіксував у літературній мові норми формованої української мови.

У розбудові наукового стилю української мови, у формуванні навчальної термінології, особливо природничої, позитивну роль відіграла діяльність українського вченого, члена Наукового Товариства імені Т.Шевченка Івана Верхратського, якого вважають фундатором української термінології. Вимога вироблення навчальної термінології обґрунтовувалася передусім потребами освітнього розвитку народних мас. Запровадження в освітніх закладах Галичини навчання рідною мовою загострило проблему навчальної термінології, зрозумілої й доступної народів. “Тепер, - писав І.Верхратський, - коли руська мова і руське письмо що разь обширніший кругъ заберас, коли вже и у гимназіяхъ починають по людській вчити, дає чутисть чимъразь то сильніше треба науковихъ ділъ, а особливо учебниківъ школьнихъ на матернім язиці” [15, 3].

У Львові протягом 1864-1879 років видаються шістьма випусками “Початки до уложення номенклятури і терминологіі природописної, народної”, в яких автор підтримав ідею створення термінологічного словника, започатковану ще М.Левченко в “Основі”.

У своїй праці І.Верхратський використав друковані матеріали різних авторів, багато власних діалектних записів, а іноді, не знаходячи потрібної назви, перекладав з латинської мови або утворював сам, виходячи з певних

ознак понять. Культурно-освітнє спрямування термінографічних досліджень І.Верхратського було типовим для лексикографічної практики того часу. У 1863 році вийшов його термінологічний словник “Матеріали до словаря зоологічного”, а в 1892 – “Списъ важнѣйшихъ выразовъ зъ ботаничної термінольогіѣ и номенклятуры зъ оглядомъ на школьну въ высшихъ клясахъ гімназіѣ”. Цінність цих праць визначається не тільки у зібраному й упорядкованому матеріалі з ботаніки і зоології, а й у сприянні виробленню фахової термінології. Саме в передмові до “Спису...” І.Верхратський пише, що через недостатню кількість підручників з ботаніки для вищих класів гімназії відчувається потреба в термінології і номенклатурі для науки ботаніки. “Щобы именно ученикамъ улегчити корыстанє зъ того спису поза школою, а отакъ по части и розширенє вѣдомостей зъ ботаничної термінольогіѣ въ школь набутыхъ... выстеръгався въ термінольогіи значнѣйшихъ змѣнъ, хіба що они оказались доконечными изъ зглядовъ педагогічнихъ” [16,1]. Природознавчі праці І.Верхратського цінні з історико-пізнавального боку як одне з джерел дослідження процесу формування українського наукового стилю, зокрема навчально-природничої термінології.

Ученим була зроблена спроба вироблення і граматичної термінологічної лексики: накінчик (суфікс), ладня (узгодження), словолад (синтаксис), іменяк (називний відмінок), передросток (префікс), падежня (відмінки), рідник (родовий відмінок), даєник (давальний відмінок), відсажені поняття (абстрактні), скорота (скорочення), рідник (родовий відмінок), зовник (кличний відмінок), творник (орудний відмінок), містик (місцевий відмінок) [14, 3-5]. Ці та інші терміни через їх “штучність” не узвичаїлися ні в подальших граматиках, ні в сучасній українській мові. Як зазначав Іван Огієнко “Занадта виробленість і штучність термінольогії (граматичної) І.Верхратського перешкоджає їй розповсюджуватись і поки що, крім самого автора, її ніхто не вживає” [100, 22]. Але фонетичні терміни голосівка, шелестівка (приголосний) тривалий час використовувалися в

підручниках та навчальних посібниках, а термін шиплячий, вжитий вперше І.Верхратським, залишився в сучасній фонетичній термінології.

Хоча багато назв, зафіксованих у І.Верхратського, не знайшли свого відображення у нормативних термінологічних і загальномовних словниках через вузькодіалектний характер, наприклад, шкаралупник (черепашка), мьякуни (молюски), “сама подача, пізнання їх дали можливість вченим вибрати найкращі, найточніші українські найменування [89,160]. Б.Грінченко в “Огляді української лексикографії” писав: “Ухови, незвичному до галицької термінології здається, що, наприклад ботанічна термінологія І.Верхратського не задовольняє першому вимаганню від усякої термінології: щоб вона була легка і до зрозуміння (бо тільки тоді вона добре називатиме речі) і до вимови (бо тільки тоді вона зразу прищепиться до мови і не буде її псувати). Ми бачимо в його такі наприклад, слова: складистость, улистненє, земнопрямность, виплощатость і т. д. Всі такі слова або незрозумілі для перекладу, або важкі і чудні до вимови, надто, як, згадати, що над такими речами мусять морочити собі голову бідолашні діти” [29,30].

Навчальна термінологічна лексика І.Верхратського, зібрана і систематизована в його працях, відбивала початковий, апробаційний характер української термінології, що, зрештою, підкреслюється самими назвами. Не можна не відзначити щирого намагання І.Верхратського подавати в “Початках...” природознавчі назви не тільки з Галичини, а й з “однокровної нам України” [15,4]. Серед джерел, які використав автор у “Початках...” були журнал “Основа”, “Українські приказки” М.Номиса, розвідка “О дикорастущихъ врачебныхъ растеніяхъ Полтавской губерніі” В.Августиновича і К.Кеслера. “Праці І.Верхратського, – констатував у 1928 році директор Інституту української наукової мови Г.Холодний, відзначаючи його заслуги в термінознавстві, – намітили основну дорогу, що нею треба було йти надалі” [172, 9].

Особливе місце у процесі вироблення навчальної термінології посідає діяльність Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (НТШ), яке існувало у Львові з 1873 по 1939 рік (формальне закриття сталося 14 січня 1940 р. Відновлено роботу за кордоном у 1947 р., а в Україні - 21 жовтня 1989 р.). Та невелика кількість термінологічних матеріалів, надрукованих в Україні до початку діяльності НТШ, фактично була підготовчим етапом у становленні української термінологічної школи.

Наукове Товариство ім. Т.Шевченка своєю появою завдячує спільним зусиллям східно- та західноукраїнських наукових і культурних діячів. Якщо у царській Росії після Валуєвського циркуляру для розвитку навчальної термінології склалися вкрай несприятливі умови, то в західноукраїнських землях розпочалося інтенсивне створення різноманітних культурних і освітніх товариств, які сприяли розвитку української науки й розбудові української наукової мови.

Діячі української культури з Наддніпрянщини О.Кониський, Д.Пильчиков, В.Антонович, М.Жученко, Є.Милорадович спільно з представниками західноукраїнської інтелігенції С.Качалою, Т.Барановським, К.Сушкевичем, Ом. та Ол. Огоновськими, Ю.Романчуком та іншими в грудні 1873 року закупили у Львові друкарню і заснували Товариство ім. Т.Шевченка. У 1890 році Товариство було реформоване в наукову інституцію на тій підставі, що необхідно зробити його підґрунтям, на якому “могла б згодом стати українська академія наук” [31,286]. Після реформи у Товаристві починає працювати три секції: історико-філософська, філологічна і математично-природописно-лікарська. Тоді ж засновано видання “Записки Наукового товариства ім. Шевченка” для публікації тільки наукових статей. У період з 1892 по 1918 рік НТШ видало більше 120 томів “Записок” і більше сотні томів усяких інших видань [107, 125].

Головною метою НТШ було творення науки українською мовою, що ставило на чільне місце проблему формування навчальної термінології, брак якої був спричинений колоніальним становищем України, рядом заборон

українського слова і зокрема, тим, що навчальні заклади були російсько-, польсько- або німецькомовними. М.Грушевський, як голова НТШ, домагався від австрійського уряду закріплення за Товариством статусу академії, прагнув, щоб українці були повноправними членами у щойно організованому міжнародному “Союзі Академій”. Дискусії про принципи розвитку термінології точних наук українською мовою велися здебільшого фахівцями природничих наук, бо “видатних філологів Товариство не мало” [36, 26].

Тогочасні розбудовники фахових терміносистем інколи вважали, що наукові праці діячів НТШ нав'язують мові недоречні “ковані слова”. Як правило, на початкових етапах терміни є надбанням індивідів – творців наукової мови. Причина того, що національна наукова література на початкових етапах її творення не всім зрозуміла, полягає, як роз'яснював І.Стещенко, не в мові: „Наукові Записки пишуться для спеціалістів, і було б прекрасно, коли навіть селяни їх розуміли, але тепер се неможливо. Діло тут не в мові, а в неосвіченості, а мова переймається разом з вищою думкою” [152, 317]. Час показав, що діяльність Наукового Товариства ім. Т.Шевченка йшла в руслі з часом: сприяла розвитку української мови, виробленню й становленню навчальної термінології. В більшості передмов до праць учених НТШ знаходимо основні положення, якими керувалися автори: незадовільний стан шкільної навчальної термінології з природничо-математичних дисциплін, недостатня кількість підручників із належною термінологією. НТШ займалося переважно термінами природничо-математичних дисциплін.

У 1902 р. вийшли “Материяли до математичної термінольоґії” В.Левицького, у передмові до яких він зазначає, що хоч у підручниках з елементарної математики П.Огоновського, Е.Савицького “можна найти добру термінольоґію до математики низшої” [77, 1], та видати матеріали до математичної термінольоґії необхідно, нехай навіть і не повні, тому “язикова комісія Наукового Товариства ім. Шевченка припоручила мені зладити

термінологію математичну, переважно з углядженням математики шкільної” [77, 1]. Автор пропонував використовувати підручник в реальних школах, гімназіях. Підручник (словник) термінів охоплював математичну термінологію в такому обсязі, який передбачав план середніх шкіл. Термінологію геометричну В.Левицький включив в підручник з надією, що “геометрія мусить увійти в план математики шкільної” [77, 2].

Видання “Збірника НТШ” орієнтувалось на фахового читача. У першому томі надруковано дві праці з математики В.Левицького і стаття з хімії І.Горбачевського. Остання відзначається дублетністю хімічних термінів: безподобне (аморфне) тіло, грузила (друзи) кристалів, нульові скупники (агрегати). Саме другі назви узвичаїлися сучасною хімічною термінологією, але така своєрідна синонімія відтворює пошук шляхів у творенні хімічних термінів.

Перший том “Збірника НТШ” (1897) був яскравим підтвердженням цілеспрямованої діяльності НТШ у справі формування української термінології природничих дисциплін. У другому томі “Збірника НТШ” (1897) знаходимо сучасні терміни в статті з мікробіології О.Дакури: бактерії, мікроорганізм, мікроскоп, бактеріологія.

За свою п’ятдесятирічну історію НТШ у Львові зуміло практично повністю створити хімічну, географічну, фізичну, біологічну, медичну наукові термінології та видати їх у вигляді словників або систематизованих матеріалів у своїх збірниках. Не всі пропоновані терміни функціонують в сучасній українській літературній мові, але основи термінології, включаючи навчальну, були закладені, причому на наукових засадах термінотворення. Одним з основних Положень діяльності Наукового Товариства ім. Т.Шевченка був підхід до термінотворення спроектований не тільки на науку, а й на освіту.

В кінці XIX ст. хоча й неорганізовано, стихійно, але помітними темпами починає створюватись і розвиватись українська лексикографія. Саме спостереження за лексикографічними довідниками того часу дають

можливість не тільки засвідчити увагу до термінів, а й можливість вичленити навчальну термінологічну лексику, однак в обмеженій кількості. Так “Малорусско-німецький словарь” Є.Желехівського і С.Недільського (Львів, 1886) фіксує такі назви: наук (аритметика, анатомія, географія, геометрія, фізика, фізіологія, філософія, фізіологія), речовин (азот, аміак, водород, кварц, кисень, ртуть, хром), математичні (двоцлен, знаменник, квадрат, парабола), фізики (маятник, силомір) [46, 118-132].

У 1892р. у Львові виходить невеличкий “Русско-украинский словарь” Є.Тимченка. Тут знаходимо незначну кількість навчальних термінів (азот, алюміній, арифметика, агрикультура) [158, 70], як і в “Словаре російсько-українському” М.Уманця й А.Спілки (1893) одиничні назви на зразок агрономія, куб, магніт, дрібногляд [168, 23-24].

Невеликий за обсягом словник М.Сумцова (Москва, 1903) “Малорусская географическая номенклатура” надрукований за розпорядженням Імператорської Академії Наук подає етимологічний аналіз українських географічних назв, їх історичну зміну, походження назв сіл, рік, міст простежує на матеріалі народного епосу, балад, пісень, дум (Чорне море, Дунай, Дністер, Русь, Україна, Золотоноша, Канів, Чорнобиль.) Історико-географічні терміни, зібрані М.Сумцовим, засвідчують проникнення номенклатурних одиниць в навчальну термінологію природничих дисциплін [154, 7-12].

Зрозуміти формування та розвиток навчальної термінологічної лексики в кінці ХІХ - початку ХХ ст. дають змогу ті пам’ятки наукової, освітньої літератури, які зберегло наше минуле. Заборона національного наукового друку в Росії призвела до того, що українські вчені (як і письменники) почали друкувати свої твори в галицьких виданнях, перетворюючи їх на загальноукраїнські. В ході цієї співпраці відносно стабілізувалися мовознавча, природнича, математична термінології, їх орфографічне оформлення. М.Грушевський так схарактеризував цей період розвитку української мови: “Головним знаряддям національного розвою є

культурна мова, здатна обслуговувати всі сфери культурного життя. Не можна сказати, що такої мови у нас не було зовсім. Протягом п'ятдесяти літ вона розвивалася, пристосовуючись до потреб наукового мислення, ... підбираючи слова до шкільної або юридичної термінології. Але ця робота над мовою, як і робота над культурним розвитком українства, більше велася на Галичині, ніж у російській Україні. Але через ці обставини українську культурну мову "галицькою" назвати ніяк не можна, хоч і часто її так називають. Куліш, Драгоманів, Кониський, Нечуй-Левицький, Комар-Уманець мали безперечно, більший вплив на становлення української культурної мови, ніж галицькі письменники" [32, 18]. Підхід до творення навчальних термінів і у діячів НТШ, і у граматистів, і в укладачів словників, як бачимо, був різний. Ми можемо класифікувати його за такими напрямками:

- 1) принцип відбору народних слів;
- 2) творення нових;
- 3) запозичення готових термінів із різних мов;
- 4) поєднання різних, нерідко крайніх засад.

В комплексі використання різних підходів сприяло підготовці та створенню умов для формування української навчальної термінології.

1.2. Проблеми розвитку української термінологічної лексики в освітньому процесі (1905-1917рр.)

В період революції (1905-1907 рр.) ще більше загострюється боротьба навколо питань народної освіти, мови викладання, підготовки вчителів тощо. Але навіть у роки революції царський уряд не скасував заборони української мови. Разом із тим революція (1905-1907 рр..) примусила самодержавство стати на шлях деяких поступок: дозволити відкрити нові школи, збільшити розміри асигнувань на освіту, затвердити тимчасові правила друку, якими дозволялось видання періодичної літератури на мовах

народів імперії.

Рух за українську школу сприяв появі підручників рідною мовою: буквар Б.Грінченка, читанка А.Білоусенка, буквар і читанка Т.Лубенця. Одночасно (або в цей же період) з'являються й українські граматики – найважливіші рушії становлення наукової мови. Ю.Шевельов зазначав: “Крихту надії на українські школи зродили граматики, видані в той період” [179, 53]. Дослідження термінотворчого процесу української навчальної термінолексики цього періоду ми здійснювали на матеріалі граматик української мови. Нами проаналізовано такі видання: Залозний П. “Коротка граматика української мови. Ч. 1.” (Полтава, 1906), Кримський А. “Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья” (Москва, 1907), Тимченко Є. “Українська граматика. Ч. 1” (Київ, 1907), Шерстюк Г. “Українська граматика для школи. Ч. II. Складня.” (Київ, 1909), Нечуй-Левицький І. “Граматика українського язика. Ч. I, II” (Київ, 1913-1914). У школах згадані граматики не використовувались, бо “українських шкіл не було, українське слово вперто не допускали до громадського життя” [179, 67]. Певною мірою згадані граматики використовувало товариство “Просвіта”, яке поширювало освіту серед дорослих.

Розвиток граматичної літератури в Наддніпрянській Україні починається з 1906 року з підручника П.Залозного “Коротка граматика української мови”. Незвиклість до граматичних термінів змушувала авторів граматик обговорювати їх творення та використання в передмовах, зважаючи, що така термінологія не буде зрозумілою. “Може хто скаже, що не слід було, живучи в Росії, де суспільство, виховане в російських школах, призвичаїлось до російських термінів, – не слід було міняти їх на інші. Терміни все одно слова не живі, і як би вони не говорилися, від того мова не псується”, – писав П.Залозний в передмові до своєї граматики. Однак автор зазначав, що терміни російських граматик „мають такий стрій, що їх не

можна вбгати в нашу фонетику”. Глибоко переконаний, що це необхідно робити, він використав галицькі терміни майже цілком, мотивуючи це станом освітянської роботи у Галичині і розвитком мовознавчої науки: “В галицькій Україні наукові справи, а між ними й граматики, давно вже викладаються українською мовою; там вироблені граматичні терміни із рідних слів; завчити або зрозуміти їх зовсім легко навіть школяреві, що знає російську граматику. Тим то беремо галицькі терміни майже цілком” [50, 2], наприклад: просте речення, теперішній час минулий час, займенники присвоюючі (присвійні), вказуючі (вказівні), річенє порівнюоче (порівняльне речення). Для означення неповного речення він вжив термін вдові речення, що викликало критичні зауваження у В.Сімовича, який твердив, що “немає потреби до граматики заводити цього порівняння з родинного життя, тим більше, що сиротами лишаються слова більш без присудка в реченні, ніж без підмета” [145, 3]. П.Залозний вперше ввів у граматичну літературу сучасний термін чергування. І.Огієнко зауважував, що відтворення термінів „зі слів живих ... хоч не попусується мова, зате псуватиметься справа кращого вивчення рідної мови” [101, 26].

Використання П.Залозним галицької граматичної термінології він вважав не зовсім доречним. На його думку, терміни потрібно переробити і більше пристосовувати до рідної мови. Відсутність наголосу в термінах, що їх вжив у своїй граматиці автор, викликала непорозуміння у читача, незнайомого з галицькими граматиками.

Одним із напрямів розвитку української граматичної термінології досліджуваного періоду було наслідування термінів, які існували в інших мовах, а потім поступово змінювалися в українській мові, орієнтуючись на народні засади. Спробу створити граматичну термінологію більш народною, і щоб термін відповідав цьому розумінню зробив А.Кримський в “Украинской грамматике для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья”. Апробацію посібник пройшов у 1906 р. у журналі “Зоря”, де друкувався під назвою “Практический курсъ изучения

малорусского языка”. Автор у своїй праці торкається проблем розвитку української граматичної термінології, акцентуючи, що вироблена галицькими граматистами й офіційно затверджена в гімназіях термінологія не завжди відповідала принципам творення терміна. А.Кримський запитує: “Но удачна ли офіціальная австрійско-малорусская термінологія?” [69, 2]. Відповідь знаходимо в другому томі, присвяченому питанням морфології. Перший параграф цього тому має назву “О малорусской граматической термінології”. В ньому автор намагається вирішити проблему більш доцільного вибору та використання термінів – назв частин мови: “Имя существительное” називалось прежде “суцник” а теперь оно называется более удачно йменник..., имя прилагательное – “ім’я приложене” (или просто, какъ у галичанъ: “приложникъ”); имя числительное – “ім’я число”, у галичанъ “числівник” или численик; мѣстоименіе – “містоименник” (гал.- “заіменник”); глаголь мог бы остаться “глаголом” (или, как по-галицки: “дієслово”), наречіе (котрое въ Галичинъ называется дикимъ терминомъ: “прислівник”...) я так и буду называть “наріччя”, да и “предлогъ” с “союзомъ” возможно бы намъ так и оставить неперекрещенными “предлогом” и “союзом”, хотя, впрочемъ, галицкія “приименник” и “злучник” довольно сносны, междоименіе я буду называть “виклик” [69, 3]. А.Кримський не схвалив ні російської номенклатурної, ні галицької числової назви відмінків. Створені ним назви відмінків функціонують в сучасній українській мові, свідчать про системний підхід до творення й використання термінів: називний, родовий, давальний, знахідний, кличний, орудний, місцевий.

Особливої уваги заслуговує термінолексика “Української граматики” Є.Тимченка, яка нараховує 134 одиниці. У свій час вона була найповнішим систематичним викладом української граматики, особливо словотвору та фонетики, хоч була видана західноукраїнським правописом, “желехівкою”. В автора знаходимо терміни, яких немає у попередніх граматиках. Наприклад, часівник (дієслово), спосіб вольовий (наказовий), речівник

(іменник), займенники присвійні та ін. Використана в цьому виданні і греко-латинська термінологія: префікс, суфікс, морфема, латинські назви відмінків (номінатив, генетив, датив та ін.). Хоча джерелами термінології Є.Тимченка були граматичні праці О.Огоновського, С.Смаль-Стоцького, проте вона відзначається своєрідністю і оригінальністю. Його концепція термінотворення впливає із загальної методологічної настанови: “Дотично граматичної номенклятури маю завважити, що в деяких термінах я відступив від загальноновживаних в галицьких школах, замінивши їх, на мою думку, відповіднішими; зрештою, граматичній номенклятурі я не надаю великої ваги і ладен не вживати надалі нововитворених термінів, коли компетентна критика не признає їх і не подасть щось кращого” [159, VI].

Практичний характер граматики Є.Тимченка зумовив використання “кованих” (створених самим автором) українських термінів, побудованих на народній основі, із прозорою етимологією, що допомагає зрозуміти суть поняття: голосівки (голосні), шелестівки (приголосні), пень (основа), кінцівка (закінчення), злучник (сполучник), викрик (вигук). Взагалі, вимога прозорості терміна, орієнтація на внутрішню форму слова особливо виразна при зіставленні наукових визначень, що Є.Тимченко дає граматичним явищам. Наприклад, термін прикметник він вживає паралельно зі сполученням ймення прикметне і визнає як частину мови, “що показує прикмету речі (предмету) з огляду на її якість ... чи стосунок до іншого предмету” (159, 11). Така дефініція лягла в основу побудови шкільного граматичного правила, яке використовують і сучасні підручники з української мови. Закономірною для термінотворення періоду формування є дублетність: інтернаціоналізм – національний відповідник. У граматиці Є.Тимченка найуживаніші паралелі: ортографія – правопис, фонетика – звучня, дифтонги – двозвуки, асиміляція – уподібнення.

Багато власне українських термінів, використаних Є.Тимченком у своїх працях, стали надбанням сучасного українського мовознавства. Насамперед, це: словотворення, словозміна, прикметник, числівник,

прийменник, наголос, відмінок, уподібнення.

Дослідження термінолексики граматики Є.Тимченка на тлі загальної картини українського наукового мовлення перших десятиліть ХХ ст. дає право стверджувати, що вчений виробив системний підхід до розбудови наукового стилю української мови. Граматика Є.Тимченка була високо оцінена тодішніми вченими. Зокрема І.Огієнко писав: "...в його граматиці ми знаходимо найкращі терміни з тих, що витворила досі закордонна граматична література" [101, 97] (мається на увазі література, видана в Західній Україні).

Підручник Г.Шерстюка "Українська граматика для школи ч.ІІ. Складня" був призначений для школи. Автор намагався, щоб його граматика "була цілком зрозуміла для українських учнів" [180, 4]. Створюючи свою граматику, Г.Шерстюк скористався термінологією західноукраїнських граматик. В передмові він писав: "Галицькі граматичні терміни я признав цілком" ... Я вибрав з більшості українських граматик ті терміни, що здавалися мені більш влучними або більш зрозумілими" [180, 4].

І.Огієнко вважав недоліком граматики Г.Шерстюка, як і граматики П.Залозного, повну відсутність наголосу над граматичним терміном. Він зазначав: "В граматиці для школи сього не повинно бути ні в якому разі. Та й, справді, як учень стане наголошувати назви "підмет", "наголос" і т. і., коли тут помиляється навіть читач середньої освіти? Кращі галицькі граматики - як от граматика Смаль-Стоцького – вживають наголосу не тільки над термінами, але й над кожним словом. А в нас, де ще суспільство не призвичаїлось до вивчення рідної мови, учні, особливо ті, що одержали трохи російської освіти, читаючи, будуть калічити рідну мову. Наголос всім разі був би для їх дуже корисним" [100, 30].

Граматична праця І.Нечуя-Левицького "Граматика українського язика ч.І, ІІ." складається з двох частин: перша присвячена морфології й фонетиці української мови, друга – вивченню простого й складного речення. Її термінологія теж відзначається своєю оригінальністю. Автор не прийняв ні

тієї термінології, що використовувалась в українських граматиках Західної України, ні тієї, що її містили граматики Східної. Таких термінів, що стали нормою в сучасній науці, в нього небагато, це – займенник, давальний, орудний, місцевий (падіж), умовний спосіб, теперішній час, речення, просте речення. Окремі терміни вжиті не в тому значенні, що в інших граматиках: прикметник у значенні “прислівник”, дієприкметник – у значенні “дієприслівник”. Багато термінів, створених автором граматики, або рідко вживаних і в тодішніх граматичних працях (йменний, часточний, кликальний – “називний”, “родовий”, “кличний” відмінок, число поодиноке і множественне, частки мови – ймення предметне (іменник), ймення прикметне (прикметник), ймення числове (числівник), виклик (вигук), діяльник (підмет) та ін. Термін дієслово вжитий не в середньому роді, а в чоловічому (дієслов) за зразком, як зазначає сам автор, слова “часослов” [94, 12]. Чимало термінів без змін або ж в українському фонетичному оформленні перенесені з російських граматик (предлог, союз, падіж, склоніння, скажуєме тощо), можливо з метою полегшити сприймання учнями, які, звичайно, були ознайомлені з російською граматичною термінологією.

Огляд праці І.Нечуя–Левицького дає підстави зробити висновок, що вона написана на тому рівні, що й інші тогочасні шкільні граматики української мови, й свого часу відіграла, хоч у ній з погляду сучасної науки є й окремі неприйнятні терміни, позитивну роль у поширенні знань про граматичну структуру української мови, а також відомостей з історії українського народу та його культури.

У книзі П.Залозного “Коротка граматика української мови ч.І.” не було вправ та завдань, потрібних для шкільного навчання. Цю особливість пояснював сам автор. Коли у відгуках на перше видання було вказано на відсутність вправ, то в передмові до другого видання П.Залозний писав: “Кажуть ще, що я не даю прикладів і задач і що через те моя граматика не придатна для шкіл. Це правда. Але де ж ті школи? Я таки свою граматику не

для шкіл і складав, бо - я певен – поки у нас будуть свої школи, то можна ще написати і видать не одну граматику з прикладами і задачами” [51, 3].

У період створення перших підручників з української мови гостро відчувалась термінологічна непорядкованість та розбіжність української граматичної термінології. В передмові до другої частини своєї граматики Г.Шерстюк у 1909 р. сформулював це так: “Найбільш болюче місце в нашій граматичній літературі – термінологія” [180, 4]. І цілком природно далі він ставить питання про те, що довелося б робити, якби дозволили українську школу. Він вважав, що слід скликати з’їзд філологів і упорядкувати термінологічну справу. Адже тут дійсно виникали дуже важливі й принципові питання, вирішення яких сприяло б створенню навчальної книги з української мови. Підходи ж до розв’язання їх були різні, бо виникало складне завдання уникнути застарілих, нерідко діалектного походження термінів, а також створення їх на базі народної української мови. Граматики з української мови найбільше відповідали типу шкільних підручників і сприяли нормалізації писемної мови, бо то був час, коли „за безправністю українського друкованого слова та за відсутністю преси кожний автор писав не тільки своїм особливим правописом, але й своєю персональною мовою” [82, 167].

Щоб уявити разючу розбіжність у термінах, прийнятих на той час різними авторами, досить послатись хоч би на таке вживання їх у різних авторів: майбутній час - будучий час (Залозний, Шерстюк), прийдучий час (Тимченко); дієслово - дієслово (Залозний, Шерстюк), часівник (Тимченко); голосний - самозвук (Залозний, Шерстюк), голосівка (Тимченко); дієприслівник - дієприслівник (Залозний), дієнарічник (Шерстюк); прислівник - прислівник (Залозний), наріччя (Кримський, Шерстюк), прислівок (Тимченко) тощо. Таку неоднотайність у граматичних термінах цього періоду можна характеризувати як значне досягнення, бо завдяки різноманітності, альтернативності торувалися шляхи до уніфікації та стабілізації української граматичної термінології. І в цьому велике значення

мали видані граматики, зусилля їх авторів. Якщо термін минулий час став уже загальновизнаним, то разом з тим втрачено до того частіше вживані терміни, як: час минувший, минувшість, минувшик. Усталився термін прийменник, зникли з вживання передслів'я, предложник, присловок. Міцно увійшов до вжитку термін речення і не вживались уже такі, як гадка, мова, положенє. Якщо й вживались паралельно іменник і речівник, то вже зовсім відійшли суцник, предметовник, ім'я самостійне, ім'я суще. Усталилися такі терміни, як крапка, спосіб, підмет, присудок, назви відмінків – називний, родовий, давальний, знахідний, кличний, орудний, місцевий; чоловічий рід, жіночий рід та ін. Отже, ці підручники стали важливим фактором у процесі вироблення й усталення української граматичної термінології.

Як видно із загального огляду перших наддніпрянських підручників з української мови, питання створення навчальної книги з єдиною впорядкованою термінологією залишалось в досліджуваній період актуальним. Для того, щоб вирішити його, потрібен був підготовчий період, коли тривали тільки спроби побудувати книгу такого типу, коли науковці та педагоги вишукували можливості розв'язання складного й важливого завдання. Не випадково такі спроби стали наслідком ініціативи діячів різних галузей вивчення української мови, в тім числі й термінологів, адже “перші ознаки організованої роботи (термінологічної – прим. В.А.) ми бачимо в нас тільки після політичної відлиги 1905р.” [172, 9].

Потреба нормування української мови, як і потреба української школи, стала однаково актуальною перед ученими, педагогами, письменниками, перед широкою громадськістю. Вони докладали своїх зусиль до великої термінологічної праці. І, незважаючи на значні труднощі, які ставали на перешкоді, досягнення в граматичному унормуванні уже в цей період були значні. Перші підручники з української мови на наддніпрянській мовній основі дійсно стали серйозним важелем нормалізації української літературної мови [13, 16]. Без цього не можна було

ввести викладання української мови в школі. Граматичні праці А.Кримського, Є.Тимченка, П.Залозного, Г.Шерстюка, І.Нечуя-Левицького подали все найважливіше як для підготовки нормалізації української мови, так і для запровадження її в школу у вигляді викладової дисципліни.

Як бачимо, проблема невпорядкованості граматичних термінів та їх розбіжність – характерна ознака граматик початку ХХ століття. Це відзначив ще Г.Шерстюк: “Мені здається, що цю неодностайність у вживанні тієї чи іншої термінології неможна вважати за щось лихе, бо кожний автор бере ту термінологію, що йому здається кращою, а іноді ще й сам витворює терміни, і тим всім дає матеріал до майбутнього вироблення одностайної найкращої термінології” [180, 3].

Вагомий внесок у становлення й розвиток української граматичної термінології дожовтневого періоду зробив видатний учений – педагог І.Огієнко. Свої міркування щодо її усталеності і єдності він виклав у “Історії української граматичної термінології”, що вийшла в “Записках Українського наукового товариства в Києві” у 1908 році.

Учений, намагаючись з’ясувати причини термінологічної розбіжності в українських граматиках, вважав, що Україна в умовах бездержавності не мала підґрунтя для розвитку граматичної літератури. На думку І.Огієнка, основою для формування й нормалізації граматичної термінологічної лексики повинна була стати школа, яка б об’єднала й закріпила її в суспільстві. Такої школи в Наддніпрянській Україні не було. Пріоритет у виробленні мовознавчої термінології дослідник віддає Галичині, де вивчення рідної мови у школі почалося в 30-х роках ХІХ ст. І.Огієнко просліджує зв’язок термінології й інтелектуального життя нації, який зводиться до таких моментів:

- 1) у кожного народу, який має свою історію, який має право на існування, та чи інша виробленість наукової термінології свідчить про його культурно – освітній зріст, його культурне становище;
- 2) 2) не може бути науки, “раз на вислів її недостає термінів” [105, 94].

На потребу відповідного впорядкування української мовознавчої термінології порівняно з лексикою природничих терміносистем І.Огієнко вказував у “Історичному словнику граматичної термінології (1908): “Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, - їх тільки треба там пильніше пошукати, - то граматичної термінології, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни горлянка, бишиха, півоня, але термінів для *subjectum* , або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь граматики повинен сам витворити граматичні терміни” [100, 8].

Те, що автор кожної граматики, що з’явилися в Україні в другій половині XIX – поч. XX ст., користувався власними принципами творення термінів, стало причиною строкатості та неупорядкованості української мовознавчої термінології. Особливо яскраво це виявилось на початку XX ст., коли постала нагальна потреба мати єдину, науково уніфіковану лінгвістичну термінологію. І.Огієнко, маючи на увазі освітню цінність граматичної термінології, писав: “А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконається в тому, що тільки освіта рідною мовою дасть народови добрий пожиток., а державі – певну користь...Яку ж граматику дамо ми для школи, коли ми ще не погодились ні за правопис, ні за термінологію? А викладати по школах граматику з невсталеною термінологією і таким же правописом – річ не тільки корисна, а навіть більше – шкодлива” [100, 3].

“Історичний словник української граматичної термінології” І.Огієнка є своєрідною спробою підсумувати попередній розвиток української мовознавчої термінолексики, “зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі” [100, 38]. Про масштабність виконаної автором роботи свідчить насамперед те, що у словнику вміщено матеріал із 77 джерел. Ним охоплені практично всі граматики, починаючи від граматики “Адельфотес” (1591) і, закінчуючи

“Українською граматиною” Є.Тимченка та “Короткою українською граматиною для шкіл” Г. Шерстюка, що вийшла у світ 1907 року. Безумовно, цінним є те, що І.Огієнко, крім термінів граматик, залучає до свого словника мовознавчу термінолексику, яка використовувалася в наукових статтях, зокрема, М.Левченком, О.Партицьким, І.Павлусевичем. У словнику подано, за нашими підрахунками, терміни для номінацій 463 понять із фонетики, морфології, синтаксису та орфографії, що, крім рівня розробленості української лінгвістичної термінології, відтворює й тогочасний ступінь наукового осмислення структури української мови.

Наукове Товариство імені Т.Шевченка в цей час продовжує свою роботу над виробленням й усталенням навчальної термінології з природничих дисциплін. Члени НТШ проводили систематичну термінологічну роботу, але під час вироблення наукової термінолексики постійно виникали різні проблеми, які стосувалися наукової термінології й мови взагалі. Так, В.Левицький у своїх термінологічних роботах “Матеріали до математичної термінології” (З НТШ, 1902, т. VIII), “Матеріали до фізичної термінології” [там же, т. XI], “Начерк термінольогії хемічної” (Зб. матем. – природописно – лікарської секції НТШ. 1903. Т. IX) висував потребу українізації природничо-математичної термінології, посилаючись на приклад інших народів (чехів, поляків) та, запозичуючи ці терміни у них. На концепції В.Левицького відбилося те, що підґрунтям його “Начерку термінольогії хемічної” (першого українського хімічного словника) став підручник з хімії в перекладі з польської В.Шухевича (Львів, 1884), у якому українська термінологія наближена до народної мови. Але, як зазначав І.Огієнко: “...дуже давно латинська термінологія була перекладена просто на польську народну мову; польська мова не мала, можна сказати, таких занадто невдалих термінів” [102, 34].

Спробу орієнтації на загальновизнану міжнародну природничу термінологію зустрічаємо у працях С.Рудницького: “Начерк географічної термінології” (“Збірник матем. – природн. – лікар. Секції НТШ”, (1908, т.

XII) і “Причинки до географічної термінології” [там же, 1913, т. XV, в. 2]. Перша його робота – це великий за обсягом перекладний німецько-український словник, що включав математичну географію (астрономію, астрофізику), фізичну географію (геологію і петрографію) і біологічну географію (біогеографію й антропологію). У передмові автор говорить, що він бере до свого словника такі українські терміни, які вживаються в працях із кожної ділянки знання, і зазначає, що, будучи “рішучим прихильником міжнародних термінів”, він не міг “пуститися на принадне поле виковування нових слів” [139, 2]: оаза, меридіан, календар, Озівське море, фізична географія, мапа тощо.

С.Рудницький вбачає проблему роз’єднаності учених, педагогів у підході до термінотворення, що негативно впливало на розвиток наукової мови. Особливу увагу він приділяє виробленню спільних засад термінотворення для Галичини й Наддніпрянщини. На його думку, створення єдиного спільного координаційного центру сприяло б творенню найбільш продуктивної, раціональної, виваженої у дискусіях термінологічної лексики.

В напряму засвоєння міжнародних термінів працював І.Горбачевський. У своїй праці “Уваги о термінології хемічній”, що вийшла у 1905 р. в десятому томі “Збірника математично – природописно-лікарської секції НТШ”, автор висловлює думку, що українська хімічна термінологія повинна найбільше наближатися до міжнародної. Утворення й уживання народної термінології або термінології, переробленої з якоїсь слов’янської мови, на погляд І.Горбачевського, непотрібне і навіть шкідливе.

Відповідно до своєї концепції термінотворення І.Горбачевський висловлює конкретні міркування стосовно окремих хімічних термінів В.Левицького. Не приймаючи його побутових термінів, таких як: квас, кисняк, замінює їх відповідно на кислота, оксіл (оксид), вважає зайвими новотвори родень, безводник, даючи інтернаціональні назви радикал,

ангідрид; терміни хлоріди, броміди вважає доцільнішими, ніж пропоновані В.Левицьким хльораки , бромаки. На думку І.Горбачевського, міжнародна термінологія витісняє з ужитку так звані народні терміни, тим більше, що вони часто неточні й незграбні. Але в концепції вченого домінуючим був прагматичний аспект: засвоєна з українського підручника інтернаціональна термінологія корисна тим, що кожна освічена людина, кожний учений, засвоївши цю термінологію, зможе ознайомитися зі всесвітньою науковою літературою. Цікава думка І.Горбачевського про майбутнє міжнародної термінології: “Вправді треба визнати, що і термінологія міжнародна не є ідеально добра, гарна, ані зовсім відповідна, але коли уживаєсь загально і не дає причин до непорозумінь, треба її триматися. Остаточо борше чи пізніше прийде колись і до реформи і тої термінології” [24, 2].

Значним досягненням у справі легалізації української мови був вихід у 1905 році “Словника української мови “ за редакцією Б.Грінченка. І хоча це був за висловом І.Огієнка “словник живої української мови, а не мови літературної” [103, 123], все ж саме він до певної міри визначив принципи й підвалини стандартизації української мови. Б.Грінченко у своєму “Огляді української лексикографії” (1905) писав: “Історія (розвитку української лексикографії – прим. В.А) ся дозволяє нам сказати, що у нас назбирано чимало лексичного матеріялу, було чимало початків словаря і є кільки словарів і підручників більше або менше добрих, але науково обробленого словаря, що охопив би хоча б той лексичний матеріял, який постачили нам етнографічні збірки та твори ліпших наших письменників, все ж у нас досі нема” [29, 30].

Однією з причин, що зумовили появу “Словника...”, автор вважав колоніальне становище української мови порівняно з російською: “Треба, щоб по наших школах учено нашою рідною українською мовою, тією, якою наші діти говорять у своїй хаті з батьком – матіррю. Треба, щоб українською ж мовою були й книжки до науки, та не до самої шкільної науки, а щоб усякі наукові книги були нашою мовою [30, 74].

Багато термінів цього словника мали діалектний характер: конёк морской – менька, коник морський; кролик – трус, трусик, кріль, труха; лисица – ласка, лишка, лисиця; моль листовая – нетля.

У період 1905 – 1914 рр. офіційне визнання царським урядом де факто української мови як мови наукових творів, переважно в сфері гуманітарних наук, посприяло утворенню наукових товариств у Східній Україні, які також починають друкувати наукові праці українською мовою. Так, в 1908 р. в Києві за ініціативи М.Грушевського було засновано Українське наукове товариство, яке влаштовувало українською мовою публічні лекції, конференції та диспути, найчастіше з історії України.

З 1908 р. Товариство видавало свої “Записки” наукового характеру, а в 1914 році започаткувало кварталник “Україна”. У той час українська громадськість зацікавлюється термінологією, а згодом цей інтерес набуває масового характеру. Так, медична секція Київського наукового товариства почала працювати над медичним українським словником. Природничо-технічна секція у кожному томі своїх “Записок” вміщувала термінологічні покажчики до опублікованих у них статей. При шкільно-лекційній секції Київського товариства “Просвіта” перед самим її закриттям (1910) була створена комісія, яка займалася збиранням термінологічної лексики шляхом виписування з літературних джерел та запису з уст народу. Така ж комісія була створена і при Харківському товаристві ім. Квітки-Основ’яненка. Збиранням української термінології займались і спеціальні термінологічні комісії із студентів при деяких вищих школах: гурток натуралістів при Київському політехнікумі й агрономічний гурток при Московському сільськогосподарському інституті. Працювало над українською термінологією і петербурзьке “Товариство для видання дешевих книжок” на чолі з О.Лотоцьким, П.Стебницьким.

З питань української термінології друкуються статті в деяких виданнях. Наприклад, у журналі “Дніпрові хвилі” (Катеринослав) була вміщена стаття (1911, № 11) на цю тему й об’ява про заснування

термінологічної комісії гуртком натуралістів при Київському політехнічному інституті. У заклику цього гуртка до українського громадянства читаємо: “Майбутні агрономи, техніки й інженери прийшли до думки, що, не знаючи термінології, не можна ні науку вперед посувати, ні передавати її здобутки народові. Хто б не звернувся до справи народньої освіти, як тільки він залишить теоретичні міркування про право на власну школу, ... про те, якої саме школи нам треба, як тільки він прийде до реалізації тої школи в житті, він ніяк не може уникнути тієї прозаїчної термінології. Ця потреба буде сама нагадувати за себе, вона буде шукати старих і прокладати собі стежечки від наукових скарбів загальнолюдського знання до темного й убогого українського народу крізь ті штучні прірви, що їх намножили всякі перешкоди й заборони, поки не збудує над ними постійного мосту одностайної української термінології та номенклатури, опертої на незламних підвалинах народної основи” [172, 11].

У відозві агрономічного гуртка Московського сільськогосподарського інституту (Петровсько-Разумовської Академії) говориться не тільки про потребу сільськогосподарської термінології, але й вимоги освіти народу. Гурток звертається із закликом до учителів, сільських інтелігентів, до всіх, кому не байдужа українська культура збирати народні слова та вислови. План гуртка передбачав збирання термінологічного матеріалу, опрацювання його і видання у вигляді словника з окремих галузей сільського господарства та природознавства.

І.Туркало у спогадах про термінологічну роботу в ті роки писав: “Майже по всіх високих школах Києва перед першою світовою війною серед сили інших земляцтв були “українські громади”, а при них термінологічні секції.” Конкретно про одну з таких громад, якою він головував, згадує: “У нас було кілька тисяч, якщо не десятки тисяч термінологічних карток. Те саме було і по інших високих школах. Пізніше всі ці матеріали перейшли до Київського наукового Товариства на Трисвятительську вулицю, а звідти до Інституту української наукової мови.

Тільки тому ІУНМ і спромігся випустити кілька десятків термінологічних словників, бо була основа, на якій можна було розпочати інтенсивну наукову працю і чого не можна б було зробити, якби довелося починати все від першої картки” [161, 45].

Таким чином, у розвитку української термінологічної лексики освітнього процесу періоду з 1905 по 1917рр. були актуальними такі проблеми: створення навчальної книги з єдиною впорядкованою термінологією; розбіжності та невпорядкованості навчальних і наукових термінів; відсутності шкіл з українською мовою викладання; нормалізації термінології як галицької, так і наддніпрянської.

1.3. Напрями розвитку навчальної термінологічної лексики в період УНР

Існування протягом 1917-20 рр. Української Народної Республіки, наслідки визвольних змагань українського народу зумовили розширення функцій української мови, незворотні зміни в її статусі. За кілька років самостійності молода Українська держава заклала основи свого політичного та культурно-освітнього життя. З приходом до влади Центральної Ради у 1917 р. було знято усі заборони щодо української мови. Порівняно за короткий час вона стала мовою державних установ, школи, різних галузей науки, науково-технічної, навчально-освітньої літератури, преси. Здобувши доступ у всі ділянки життя, вона потребувала виробленої й усталеної термінології. У зв'язку з цим інтенсивнішим стає процес творення як окремих термінів, так і цілих терміносистем. Виникає необхідність у систематизації, уніфікації, впорядкуванні наявних у мові і новостворених термінів. Найбільшу потребу в нормативній термінології відчувала школа, що перейшла на українську мову викладання і не мала єдиної програми, відповідних підручників, єдиної усталеної термінології. Актуальність цієї проблеми державної ваги була підтверджена реаліями українського життя

після 1917 р., коли “по цілій Україні постають усякі гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників. Почала працювати українська школа, а вона голосно вимагала наукової термінології. Її ж вимагали й різні державні установи, що постали з того часу” [99, 51].

Великою заслугою Центральної Ради було те, що вона заклала фундамент української школи: були розроблені навчальні плани для народних, середніх шкіл, засновано українські гімназії, яких наприкінці 1917 р. було 53. Був заснований український університет у Кам’янець-Подільському, народні університети в Києві, Харкові, Одесі, професійні школи, Педагогічна Академія. Усі ці заклади потребували навчальних підручників із достатньо унормованою термінологією.

Процес упровадження української термінологічної лексики в українській школі в 1917-20 роках відбувався в складних умовах розбудови національної системи освіти. Тривале примусове навчання дітей у школах російською мовою мало значний вплив на їхніх батьків. Вони поступово відмовлялися від “мужицької” мови самі і заохочували дітей навчатись “великодержавною”. Введення в школах викладання рідною мовою, особливо в міських, викликало протест батьківських комітетів. Та все ж українізація шкіл поступово рухалась вперед.

“Питання науки в школі не було простим, – писав про цей період Ю.Шевельов, – бракувало досвіду, підручників, досвідчених викладачів українознавчих предметів і просто вчителів, які б володіли українською мовою. По містах поширеним явищем були протести батьківських комітетів проти навчання українською мовою. Чи було й таке на селі, не відомо. У квітні 1917 р. Тимчасовий Уряд видав розпорядок про школи на Україні: в початкових школах дозволялося навчання українською мовою, а російська ставала обов’язковим предметом з другої класи; у вчительських семінаріях заводилися курси української мови, літератури, історії й географії; у вищих

школах засновувалися катедри української мови, літератури, історії й права. 8 серпня затверджено законопроект про відкриття двох державних українських гімназій. Другий Всеукраїнський Учительський з'їзд (10-12 серпня ухвалив цілком ділові резолюції, в яких вимагав українізації початкових шкіл з першого вересня 1917 року та жадав, щоб були організовані літні курси, де вчителі гімназій готувалися б до переходу в майбутньому на викладання українською мовою) [179, 62].

Генеральний Секретаріат освіти в 1917 році видав декларацію, де говорилося: “В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організації видання шкільних підручників, відшукування і приготування учителів для шкіл та поміч у згуртуванню їх у професійні товариства” [124, 107].

Незважаючи на технічні та фінансові перешкоди, в Україні відкривалися видавництва, що друкували підручники для шкіл. У березні 1917 р. за видання таких підручників узялося Товариство шкільної освіти в Києві, створене з кращих українських педагогічних сил (Я.Чепіга, О.Дорошкевич, О.Музиченко, С.Постернак та інші). Головою цього товариства було обрано І.Стешенка, визначного національно-освітнього діяча, літературознавця, професора середніх і вищих шкіл, Генерального Секретаря Народної освіти. Його заступником став П.Холодний, визначний український педагог, за фаховою освітою – хімік. Він склав основу проекту єдиної школи, опрацьованого пізніше комісіями Міністерства освіти. Очолене ними “Товариство шкільної освіти” проводило велику творчу роботу в освітній галузі [93, 80]. За його ініціативи 18 березня 1917 року на власні кошти відкрито першу українську гімназію імені Т.Шевченка в Києві. У квітні 1917 року товариство організувало перший Всеукраїнський з'їзд учителів, виробило план єдиної школи в Україні, який було розглянуто на другому Всеукраїнському учительському з'їзді в серпні 1917 року.

“Товариство шкільної освіти” працювало і над виробленням української термінології з різних галузей знань, видавало шкільні підручники, навчальні програми, необхідні для українізації освіти.

Комісія мови, яка працювала при цьому Товаристві, ухвалила видати у “Друкарні Центральної Ради” “Граматичну термінологію і правопись”. Заслугою укладачів цього підручника було те, що вони зробили першу спробу впорядкувати фонетичну термінологію, адже після 1917 р. фонетику почали вивчати в школах: зубний звук, губний звук, йотований, горлянковий. Деякі з цих термінів, наприклад: згук, гук (звук), голосівка (голосний) не були прийняті наступними граматами, а деякими мовознавцями (Н.Москаленко) розцінювалися як намагання “якнайбільше відрізнити українську фонетичну термінологію від російської” [90, 141]. Для назв частин слова рекомендовано було до вживання терміни галицького походження, які використали у своїй граматиці С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер: пень (основа), приріст (префікс), приріст кінцевий (суфікс). Пізніше ці терміни були відкинуті як двозначні. Значна кількість граматичних термінів цього підручника увійшла до наступних граматик і узвичаїлися в сучасній українській мові. Це назви частин мови: дієслово, іменник, прикметник; назви частин граматики: фонетика, морфологія, польський термін складня (синтаксис) вживаний українськими граматами наступного десятиліття, в середині 30-х р. був визнаний як націоналістичний. Вперше в “Граматичній термінології й правописі” було вжито сучасний термін сполучник, замість вживаного скрізь злучник та союз. В передмові до цього видання автори обґрунтовували свою позицію намаганням українізувати російські граматичні терміни: “нами з російської термінології подано і передано в нашій мові деякі терміни, що з погляду новіщої граматики можуть бути зайві. Але ми виходили з того погляду, що ті слова треба мати стало переданими по українському через те, що вони можуть уживатися і в загально літературному змислі, без усяких стосунків до граматики” [27, 2].

У 1917 році природничою комісією Товариства шкільної освіти було видано “Географічну термінологію”. Це був невеликий за обсягом перекладний російсько-український словник, що налічував 277 термінів. Слова подані в алфавітному порядку, до кожного українського терміна вказано його рід. Ця спроба українізувати російську природничу термінологію була не досить вдалою. Такі новостворені кальки як трус (землетрясеніє), кривуля (зигзагъ), мітла (комета) не мали повної семантичної відповідності і тому не були прийняті за норму [21, 15].

На допомогу школі у цьому ж році математичною комісією Товариства буда видана “Програма систематичного курсу арихметики (аритметики) і термінологія.” Математична термінологія представлена досить широко і була зручна у використанні учнями: до українських термінів були подані їх синонімічні пари, а до переважної більшості – їх російські відповідники. Наприклад: природний (натуральний) ряд чисел, предметні (конкретні) числа, означення дії (рос. опредѣленіє), відсотки, прибутки, первісний капітал (проценти). Деяким термінам паралельну пару складали назви, взяті з галицьких підручників: зменшенник (рос. уменьшаемое), (гал. умалимок). Такий порядок розміщення математичних термінів пояснювався тогочасною ситуацією в школі, адже до 1917 р. в усіх навчальних закладах України навчання проводилося російською мовою. Тому учням зручніше було знайти знайомий їм термін і український його відповідник. Українські геометричні терміни, рекомендовані “Програмою...”, в більшості були галицького походження, наприклад: проста (пряма) лінія, прямовисна (вертикаль), сторчова (перпендикуляр), рівнобіжні (паралельні), обсяг (об’єм). Математичні терміни числитель (чисельник), знаменатель (знаменник) були кальками російських термінів, тому пропонувалося “замість цих невдалих термінів вживати “верхнє число”, нижнє число дроба” [130, 4].

Видані Товариством шкільної освіти збірнички були здебільшого об’єктами недоброзичливої критики, особливо російської, але для перших

кроків української школи – абсолютно потрібними і майже єдиними порадами. Потрібно зазначити, що термінологічна робота Товариства за 1917 р. не обмежувалася тільки виданням навчальних посібників. У травні 1917 р. Товариство шкільної освіти змогло організувати курси для вчителів, основною метою яких було термінологічне інструктування українського вчительства. Співпрацюючи з Київським науковим товариством, Товариство шкільної освіти було найбільш авторитетною організацією в справі становлення та розвитку навчальної термінології на початку доби УНР.

Приблизно в 1917-1918 рр. (точного року видання немає) з'являється невеликим тиражем “Українська граматична термінологія”, ухвалена Катеринославським учительським товариством і видана в Катеринославі видавництвом “Каменярь”. Цей підручник містив термінологію, вживану попередніми граматиками: фонетичні терміни голосовий, голосівка (голосний), шелестовий, шелестівка (приголосний) були досить розповсюдженими. Але терміни для простого речення, утверджені цим Товариством, стали нормою у сучасній українській мові: просте, скорочене, стягнене, вставне [165, 3-8]. Вперше після Є.Тимченка (1917) у цьому підручнику використано термін вигук.

Офіційні заходи в розвитку й усталенні навчальної термінології на початку доби УНР були невеликі, хоча „при Українським Народнім Товаристві в Києві повстала Термінологічна Комісія, якої завданням було складати шкільну термінологію” [173, 3]. Восени 1917 р. Генеральний Секретаріат Освіти дає спеціальне доручення працівникові Термінологічної комісії Київського наукового товариства О.Курило впорядкувати матеріали до шкільної термінології. Було розпочато роботу над фізичною, хімічною та медичною термінологією. У 1918 році було видано “Словник української фізичної термінології (проект)”. В історії української термінологічної лексикографії маємо безпрецедентний випадок, коли не фахівцеві відповідної галузі, а філологів доручено підготувати термінологічний словник. Це свідчить про високий науковий авторитет О.Курило, її всебічну

освіченість. У своїй роботі укладачка використовувала наукові концепції І.Верхратського, В.Левицького, С.Рудницького, І.Горбачевського. Особливу увагу О.Курило звертала на використання народно-розмовної мови як джерела розбудови фізичної термінології. Авторка прагнула вберегти українську мову від іншомовних впливів, намагаючись підібрати національні відповідники до більшості іноземних термінів. Укладачка словника намагалась зібрати усі терміни, що вживались в народній мові, науковій літературі, підручниках та словниках, пропонуючи їх на розгляд і обговорення фахівців [74, 2]. Тому до кожного фізичного терміна (російського) знаходимо від 2 до 15 синонімів, наприклад: вибрація – вибрація, бреніння, тремтіння; весомість – тягота, вагота; гашена известь – гашене вапно, розпущена вапна, попілнуха; жидкість – плин, плинність, теча, рідина, рідкість. О.Курило розуміла, що саме життя внесе свої корективи, відбере з ряду синонімів терміни, придатні для наукового й шкільного вжитку, а невдалі терміни замінить більш вдалимими назвами. Отже, українські навчальні терміносистеми 20-х років, як і наукова мова в цілому, перебували в стадії формування й становлення. Помірковане вживання термінів іншомовного походження свідчило про неможливість абсолютного відмежування від принципу орієнтації на міжнародну термінологічну практику. Тому у “Словнику української фізичної термінології” є чимало поширених в інших європейських мовах термінів, особливо утворених на базі грецьких та латинських слів, наприклад: адсорбція, вольтаметр, електроліт, індукція, магnezія, параболя, синусоїда. Більшість термінів, запропонованих О.Курило, функціонує в сучасній навчальній літературі, напр.: абсолютний нуль, валентність, вимикач, кінетична енергія, насичена пара, поверхня тіла, стрижень, точка дотику. Значна частина назв так і не увійшла до активного фонду фізичної терміносистеми і залишилася в її пасивному запасі. Серед них артезійська студня (артезіанська свердловина), давлення (тиск), двигач (двигун), срібловий бромак (бромисте срібло), дрібногляд (оптичні прилади),

дестилярня (дестилятор) та ін.

Словник фізичних термінів О.Курило є цінним джерелом вивчення процесів становлення української фізичної термінології, він активно вплинув на формування українських навчальних терміносистем на національній мовній основі.

У 1918 році Департаментом нижчої освіти Міністерства народної освіти було видано “Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік”. В цих документах знаходимо цілу низку термінів, пов’язаних з певними навчальними дисциплінами, наприклад математики: знаменателі, двохциферне (число), аршин, сажінь, пуд, хунт, кілометр, центиметр; української мови й письма: закінчення слів, диктовка, граматичні підвалини, поняття про корінь, правопис, орфографічні знання; географії: географія, сузір’я, соняшні годинники, обрій (горизонт), масштаб, компас, карта [157, 1-9]. Деякі з вищеназваних математичних термінів виміру, ваги в наступних підручниках з математики для початкової освіти не зустрічаються. Вони ввійшли до пасивного запасу термінологічної лексики української мови.

При Департаменті професійної освіти Міністерства народної освіти в 1918 р. було організовано Технічно-термінологічну комісію, яка видала за редакцією Т.Секунди три невеликі за обсягом словники технічної термінології.

Термінологічні комісії були створені при Міністерстві шляхів, Міністерстві юстиції, Міністерстві судових справ.

Намагання уряду, Міністерства народної освіти спрямувати термінологічну роботу в організований процес творення термінолексики різних галузей знання були викликані невідкладною потребою в ній освітніх закладів і установ України.

У період Гетьманату разюче збільшується кількість українських шкіл – початкових, середніх, вищих, а також гімназій. Усе це потребувало навчальних книг [179, 52]. В журналі “Вільна українська школа” за січень-

лютий 1918 року надруковано список книг “Українські підручники для галицьких шкіл” з такою приміткою редакції: “Коли ми складаємо підручники для шкіл на території Української Народньої Республіки, ми повинні пам’ятати, що в наших братів – галичан подібні підручники вже складено. Отже, ніяк не можна нехтувати їхнім досвідом, виробленою термінологією, увагами і т. ін.” [167. 94].

У 1918 році в Галичині з’являється “Граматика української мови” В.Сімовича, яка була, за висловом Є.Тимченка, “зовсім новим типом підручника” [18, 486], ввібравши в себе все найкраще, що було вироблено в граматичній літературі до того часу. В.Сімович в основному використовує граматичну термінологію С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, але наводить і терміни, вживані східноукраїнськими авторами граматики, зокрема, А.Кримським, П.Залозним, часто подаючи по кілька назв одного поняття.

Синтезуючи термінологію західного і східного регіонів України, граматика В.Сімовича відіграла значну роль у формуванні й стандартизації національної граматичної літератури [60, 7].

У другому виданні (1919 р.) окрім термінології вже згаданих авторів В.Сімовичем було використано граматичну термінологію, ухвалену комісією при Українському Товаристві шкільної освіти в Києві у 1917 р. У передмові до 2-го видання автор писав: “І цією “Граматичною термінологією” я теж користувався, брав ізвідтіля такі вислови, що мені видавалися створеними вдатніше, для вуха кращими, або такі, що їх у граматиці Смаль-Стоцького не було” [143, 16]. Призначаючи свою граматику головним чином для самонавчання і в допомогу вчителю, автор звертав велику увагу на зрозумілість термінів, віддаючи перевагу назвам, утвореним на ґрунті української мови, із прозорою для учня, вчителя, читача внутрішньою формою, яку він розкриває у поясненні: “Людина балакає реченнями. Кожна думка, що її скажемо (по-старому виречемо, бо “казати” по-староукраїнському – ректи) словами або напишемо – це речення”;

“передусім у кожному реченні мусить бути таке слово, що видає немов присуд про те, що діється, що з ним робиться, – це присудок. Деколи присудок звать іще вислів, що кимсь ніби щось про когось висловлюється; як складати слова, щоб із них виходили зрозумілі речення, того вчить окрема наука, що так і зветься складнею, з грецької синтакса.” “Як саме творяться слова, то найкраще порівняти з деревом. Кожне дерево виростає з коріння. Буває так, що на ньому нема ні спереду, ні ззаду корінчиків, і він сам один виростає з-під землі, щоб стати пнем деревини. А то частіше корінь має побічні корінчики – приростки зпереду, або наростки ззаду, і з усього цього разом виростає пень” [143, 25].

Для означення другорядних членів речення В.Сімович вживає термін предмет (додаток), прикметниковий додаток (означення), вважаючи додаток і означення невдалими. Як відомо, в практиці закріпилися саме назви додаток і означення, проти використання яких виступав В.Сімович. Автор підручника вперше вводить в українську граматику поняття періоду (у нього періода), склади поділяє на зачинені й відчинені.

У граматиках, які видавалися в Україні в період 1917-20 рр., спостерігається використання слів побутової мови з емоційним забарвленням для термінологізації окремих граматичних понять. В граматиці В.Сімовича знаходимо такі назви простого речення, як голе речення (непоширене), примовчане (із пропущеним головним членом речення). Застосування в підручниках періоду з 1905 по 1917 рр. таких термінів частково виправдовувалося підготовчим етапом формування граматичної термінології.

У журналі “Вільна українська школа” за грудень 1918 р. знаходимо коротку примітку про значення цього підручника для шкіл Наддніпрянщини: “ГраMATика д-ра В.Сімовича повинна бути настільною книгою кожного вчителя українця, особливо вчителя української мови, як поміч при самонавчанні й навчанні других української мови. Тому

Міністерство освіти повинно ввійти в порозуміння з автором, щоб дати змогу вчителям собі ту книгу в найшвидшому часі та по можливо найдоступнішій ціні придбати” [12, 162]. Граматична термінологія В.Сімовича мала помітний вплив на підручники й посібники, які видавалися пізніше.

Термінолексика підручника М.Гладкого “Практический курс украинского языка”, який був виданий у 1918 в Житомирі, взята в основному з “Граматичної термінології”, ухваленою комісією мови при Товаристві шкільної освіти у Києві в 1917 р. Але паралельно в його підручнику поряд з українськими функціонують і терміни, взяті з російських граматик, наприклад, числительные дробные, сложное сказуемое [23, 43].

У “Короткій граматиці української мови” В.Мурського, що вийшла у 1918 році в Одесі і була рекомендована Одеською спілкою вчителів-українців для навчання передусім у середніх школах, знаходимо власне авторські новотвори: іменники власні і гатункові (загальні), животні (істота) і неживотні (неістота), запинка (кома) [91, 8-12].

У період УНР педагоги поряд із згаданими граматиками паралельно використовують граматики А.Кримського, Є.Тимченка, І.Нечуя-Левицького.

Аналіз термінолексики українських граматик, які в досліджуваний період виходили в Україні, дозволяє зробити висновок, що одним із напрямів розвитку навчальної термінологічної лексики в цей час було створення і видання підручників та пошук найбільш вдалих українських термінів для них. І. Огієнко у статті “Рідна мова в українській школі” (1917) писав: : “однаковість, єдність граматичної термінології має велику вагу. Цю різноманітність ... ще можна було зносити, коли граматика не ставала шкільним підручником. Отже, з того часу, як українська граматика піде до школи, ми повинні всіма силами дбати аби скрізь заводили однакову термінологію” [100, 25]. І хоча ця термінологічна робота не була достатньою мірою організована, а використання українських термінів в підручниках

мало на меті суто практичні потреби навчання, грамоти, що було цілком природно, зважаючи на стан освіти, політичні, економічні умови того часу, все ж це був великий крок вперед на шляху створення української навчальної термінології.

За час існування УНДР продовжує свій розвиток українська термінографія створенням і виданням цілого ряду термінологічних словників з різних фахових дисциплін. Школа, яка стала українською, найбільше потребувала навчальної термінології у викладанні шкільних предметів, при складанні підручників, навчально–методичної літератури. Велика роль у цьому процесі відводилася галузевим словникам. Наскільки великою була потреба шкільної освіти в таких словниках, видно з того, що вже протягом 1917-1918 рр. в допомогу школі було створено і видано близько 20 термінологічних словників з різних галузей знань, в тому числі і природничих.

Ю.Шевельов зауважував, що „скласти словник довше, ніж написати граматику. І все ж, за роки 1917-1919 словників видано чимало. У Червінської й Дикого знаходимо три українсько-російські і – дуже прикметно – п’ятнадцять російсько-українських, доказ того, що російськомовні групи населення переходили, хоч і пасивно, на українську мову. Звертає увагу багатство термінологічних словників: чотири медичні; чотири з фізики й хемії; два мовознавчі; три з природознавства й географії; один військовий; чотири технологічні; один математичний; і не менше восьми з правничої та адміністративної термінології – показник того, що бюрократична машина вперше за двісті років користувалася українською мовою. Для розгляданого періоду дуже типовою є перевага російсько-українських словників над українсько-російськими і цілковита відсутність словників інших мов та самої української мови. Перехід з російської на українську набував розгону. Він заторкував не тільки російськомовні кола, а й ті кола українців, де звичайно переходили на російську, коли доводилося говорити про речі, для яких у хатній українській мові не вистачало слів.

Словники різнилися якісно, але загалом їхній рівень був не високий. Як правило, вони склалися похапцем, щоб задовольнити нагальну потребу, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а не рідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори” [179, 97].

Це було одним із напрямів термінологічної роботи, яка велася в Україні в той період, а також значним кроком вперед на шляху до становлення української навчальної термінології. Серед них чимало невеликих перекладних словників, укладених ентузіастами наукових товариств та різноманітних гуртків, адже “мабуть не було таких освітніх установ, що могли зовсім обминути термінологічне питання” [172, 13].

Вражає географія видань цих словників. Так, в 1917 р. в Кобиляках виходить “Російсько-український словничок термінів природознавства та географії” К.Дубняка. Термінолексика цього перекладного, як видно з назви, словника дещо вжилася в сучасній природознавчій термінології, напр. ландкарта – мапа, лимон – цітрина, а такі як географія, природознавство, вапняк, хліборобство, півкуля стали стабільними термінами [42, 5-8]. Деяким термінам (російським) автор знаходить галицькі відповідники: осина – трепета, а такі терміни як рівник (екватор), соняшна громада (солнечная система), вагало (маятник), косина (діагональ), глиб (глибина), гльоб (глобус) не узвичаїлися в природознавчій термінології.

В 1918 році в Полтаві було видано “Матеріали до української наукової термінології. Матеріали до термінології по природознавству. Назви звірів, птахів, комах” В.Ніколаєва. Аргументуючи появу такого словника, автор в передмові писав: “Важке становище нашої школи в той час, коли по-новому будується життя нашого краю. Коли школа мусить бути тим світлом, від якого розгориться багаття національної культури та національної самосвідомости, в цей час школа наша не має самого найголовнішого – книжки на рідній мові, на якій дитина краще може зрозуміти те, що вимагає

від неї школа. Життя не чекає, треба виявити ініціативу, щоб школа наша одержала термінологію” [96, 3]. Джерела, якими користувався автор при укладанні словника, були словники Б.Грінченка, М.Комара-Уманця, підручник з ботаніки та словник І.Верхратського. В словнику знаходимо такі назви: морська собака, жерун (акула); несталка (амеба); земноводні животики (земноводні); адамова вівця (верблюди); річний кінь (бегемот); морська свиня, дельфін (дельфін); мамут (мамонт); малпа, обізьяна, мавпа (мавпа); струсь, трус, труссько (страус); ящурка (ящірка); павіан (павіан).

В цьому ж році в Гадячі виходить “Російсько-український словник термінів фізики і хімії” М.Вікула. В передмові автор зазначав, що “при складанні підручників і популярно-наукових книжок по фізиці та хімії в обсягові елементарних курсів, словник може стати в пригоді, подаючи потрібний запас необхідних слів” [17, 3].

Коли в джерелах (словник Б.Грінченка, термінологічні словнички Товариства шкільної освіти в Києві) автор не міг знайти відповідний термін, він змушений був “виконувати” його і подавати цілком штучний. Невдалі новотвори та помилки, на думку В.Вікула, викличуть критику, яка прискорить термінологічну роботу у сфері навчальних дисциплін. Дійсно, такі новостворені терміни як борний kwas (борна кислота), газуватий (газоподібний), глинець (алюміній), вапень (кальцій), спиж (бронза), солець (натрій), цина (олово) входили до термінологічних словників та підручників 20-х років й активно використовувалися в шкільній практиці. Проте на рубежі 30-х років ці терміни зникають із широкого вжитку. Такі словникові терміни, як кисень, окис, льодовик, мармур, бавовна, валентність залишилися вживаними й дотепер.

“Словник ентомологічної номенклатури” І.Щоголіва, що вийшов у 1918 році в Києві, мав на меті “задоволити потребу в ентомологічній номенклатурі для наукового й шкільного вжитку на Україні” [181, 4]. Використання в словнику матеріалів І.Верхратського, на думку автора, мало знівелювати різницю між галицькою і східноукраїнською термінологіями і

привести до продуктивнішого використання наукової й шкільної літератури по всій Україні.

Джерелами, якими користувалися автори словника, були в основному матеріали Термінологічної комісії природничої секції Українського наукового товариства, до яких увійшли матеріали колишньої Термінологічної комісії гуртка натуралістів Київського політехнічного інституту й агрономічного гуртка Московського сільськогосподарського інституту. Матеріал також вибирався зі шкільних підручників і популярних видань: вертун яблучний, нутряк яблучний (плодожерка яблунева); червак, нутряк (черв'як); рильчаки, свинки, рияки (довгоносики); джміль, чміль, брянчик, биндюк (джміль).

У 1918 році українська культура стояла перед сумним фактором російсько-українського “язичія” в урядових установах, школах і книгах. “Гетьманська українізація спричинилася до того, що термінологію робив на власну руч кожний, хто хотів. І коли загальна мова рясніла зразками того жахливого жаргону, то мова наукова зазнавала особливо гострого калічення. У термінології і науковій фразеології всі болячки проступали особливо прикро. Мова науково-популярних книжок, навіть великих видавництв, ставала часто-густо макаронічною, а в умілих руках русифікаторів – найкращим *absurodum* усієї української справи” [172, 15].

Як бачимо, словники різних фахових профілів, що видавалися в період УНР, були спробами подачі навчальної термінолексики, а за характером у більшості були перекладними з російської мови. І.Огієнко характеризує їх як такі, що “написані з великим патріотизмом”, але “малим фаховим знанням” [87, 334]. Але для сучасних дослідників розвитку української термінолексики, особливо навчальної, цей процес цікавий як виразний показник неперечної педагогічної потреби шкільної освіти в термінах, тобто розбудови української мови.

Питання про принципи укладання термінологічних словників розглядалися в передмовах до термінологічних праць, що виходили в

Україні після 1917 року, статтях на термінологічні теми, інструкціях до укладання словників. На термінологічні словники друкувались короткі рецензії, іноді – маленькі замітки в різних періодичних виданнях, таких як “Вільна українська школа” (1918-1919 рр.), “Літературно-науковий вісник” (1917 р.). Переважна більшість статей термінологічного характеру, опублікованих у пресі 1917-20 рр., стосувалася не тільки принципів побудови й практики укладання словників термінів українською мовою, але й практики використання конкретних термінів.

Перед тогочасними термінологами постало завдання виробити принципи й методи творення термінолексики чи запозичення її для відтворення не названих ще українською мовою понять науки, освіти, політики. Те, що мало відбуватися еволюційним історичним шляхом розвитку, як це властиво для національних державних мов, вимагало серйозного втручання: за короткий час необхідно було заповнити прогалини. Ю.Шевельов писав про цей період: “Мова потребувала стандартизації (нормалізації) й – до певної міри штучного – заповнення прогалин, - ситуація типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольняти найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства” [179, 97]. І.Огієнко про це зазначав так: “А тим часом виявилось, коли стали складати термінологічні словники по десятках різних наукових і технічних ділянках, що наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назв” [87, 235].

На багатство української наукової мови спеціальними термінами в галузі природничих дисциплін, їх влучність, “цілковиту придатність для найкращого обслуговування географічних та геологічних наук” вказував академік Павло Тутковський у статті “У справі геологічної термінології”, що вийшла у “Вістях Природничої Секції Українського Наукового товариства” у 1918 р. [163, 78].

Основні засади термінотворення навчальних терміносистем були

орієнтовані на національний характер: усі мовознавці погоджувалися, що треба використовувати внутрішні мовні ресурси, вибирати народні лексеми для термінування нових понять. Але у розв'язанні питання народної орієнтації при термінотворенні виразно виявили себе дві течії, дві школи: харківська (помірковані пуристи, так званий синтетичний напрям) і київська (крайні пуристи, так званий етнографічний напрям). Перші (М.Грушевський, О.Синявський, М.Сулима, М.Наконечний, О.Курило (у пізніших працях)) не відкидали конструкцій, заснованих на європейських традиціях і практиці, хоч вважали бажаним частіше вдаватися до своїх форм. Другі (О.Яната, А.Кримський, Є.Тимченко, О.Курило (у ранніх працях)) пропонували замінити всі форми, конструкції, окремі елементи, що сприймалися як невластиві розмовній українській мові, на суто національні.

Широкого застосування в період Української Народної Демократичної Республіки набула відновлена термінологія козацької держави XVII століття, так званий історичний романтизм: універсали (урочисті оголошення Центральної Ради), сойм (парламент), генеральний писар (державний секретар); назви грошових одиниць карбованець, гривня, шаг. За Гетьманату було зроблено крок до утворення нових термінів: рада міністрів, Генеральний Секретаріат освіти було замінено на Міністерство освіти [70, 391].

Та все ж у період УНР широкого застосування набув принцип етнографічного романтизму. Провідна думка полягала в тому, що основну масу термінології слід опрацьовувати на базі діалектних словникових запасів. Цей принцип якнайширше використовувався при укладанні термінологічних словників пізніше, за часів українізації у 20-х роках. О.Курило передбачала, що “саме життя покаже, який принцип у термінології та науковій мові може перемогти, а певніше, що вони обидва матимуть однакову рацію вживання” [75, 2].

Дискусійним у період УНР продовжувало бути питання національної чи інтернаціональної основи термінології у контексті становлення та

розвитку національної української школи. Розглядалось воно і на сторінках часописів. Так, у московському “Промені” за 7 січня 1917 року О.Яната пише статтю “Негайна справа в розвиткові української науки і школи”. Автор висловлює думку, що “може недалекий уже той час, коли (питання про українську школу) стане на весь зріст перед українським громадянством. Цей великий іспит нашої культурної сили не повинен бути несподіваним. Його наше громадянство повинно передбачати, до нього мусить готуватися”. Говорячи про перспективний розвиток української школи, О.Яната висуває потребу негайного вироблення наукової мови для природничих та математичних дисциплін, термінологія яких не була в достатній мірі вироблена. Для вирішення цього питання, на думку автора, потрібно було “вибрати з гущі народньої мови всі ті назви, вирази, терміни, які мають відношення до тої чи іншої галузи знання”, а зібраний матеріал систематизувати й видрукувати. “Тільки уявивши собі в повній мірі, яка вже єсть у нашого народу наукова мова, науковий діяч зможе доповнювати її власними штучними термінами та назвами” [182, 24].

Відповіддю на цю публікацію була стаття М.Грушевського в тому ж таки часописі (3 – 4 березня 1917 р.). Погоджуючись, що справи не можна відкладати, “спихаючи її на інші, вільні, мовляв, кращі часи”, автор зазначав: “Принципу крайнього етнографізму, єдино правдивого в середині ХІХ ст. ми тепер повинні зректися”. Чергове завдання розвитку термінологічної справи М.Грушевський бачив “в використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною й популярною літературою. Потрібно було негайно використати термінологічний матеріал, який був вироблений в нас і в Галичині і дати українській школі з її невідкладними термінологічними потребами” [172, 13].

Т.Секунда, укладач словників технічної термінології, у 1919 році зазначав, що розвиток української термінології має специфічний характер порівняно з термінологією інших європейських мов. Великий вплив на

становлення української термінології мали російська та польська терміносистеми, а також німецька, оскільки німецька культура мала вплив на обидві. На думку автора, “українська термінологія повинна спиратися на народні джерела. Однак не слід засмічувати її невдалими термінами” [114, 167].

Найбільше українська школа відчувала потребу в природничій термінології. Це видно хоча б із того, що велика кількість виданих словників стосувалася саме природничих дисциплін. “Що школа, що інша термінологія – писав у 1918 р. педагог С.Корнієнко – і я боюся, що учні двох українських гімназій не зрозуміють один одного, коли почнуть розмовляти на тему з природознавства” [65, 15]. Переглянути й усталити природничу термінологію вимагали обставини самого життя.

Вагомий внесок в унормування природничої термінології, в розвиток термінологічної справи в Україні зробила Термінологічна комісія природничої секції Київського Наукового товариства, заснована 11 серпня 1918 р. Робота її проводилася під керівництвом та участю професора О.Янати. Комісія стала тією основною організацією, яка повинна була об’єднати працю над термінологією природничих наук усіх гуртків, комісій і окремих осіб. Було вироблено план роботи, складено інструкцію до укладання словників та до збирання народного матеріалу. Одне із основних своїх завдань у створенні доцільної термінологічної системи комісія вбачала в поповненні своїх збірок термінами й назвами з живої народної мови. В її статуті (п. 2) сказано, що комісія для укладання словників збирає і систематизує термінологічний матеріал, а “в разі відсутності народного й літературного матеріалу утворює потрібні назви й терміни” [94, 1]. Це означало, що принцип довільного утворення слів для словника обстоювався термінологічною комісією.

Під час роботи над класифікацією матеріалу, необхідним постало питання диференціації його за основними розділами науки. Протягом 1918–20 років утворено ботанічну, зоологічну, хімічну (хемічну), математичну,

фізичну, геологічну, антропологічну, сільськогосподарську та ін. підкомісії [95, 3].

Але, незважаючи на всі заходи комісії, наслідки роботи були не такі й значні. Це пояснювалося матеріальними труднощами. Фінансування від Міністерства освіти й Міністерства земельних справ було мінімальним, несистематичним, а з тисяч карток, розісланих по Україні, для заповнення термінологічним матеріалом, не повернулося жодної. Тому довгий час роботу доводилося будувати на готовому матеріалі, вибраному з друкованих джерел.

Термінологічні надбання Галичини стали однією з підвалин роботи. Було використано матеріал Наукового товариства ім. Шевченка, галицькі шкільні підручники, праці І.Верхратського та інших учених. Але це не означало, що галицьку термінологію було прийнято цілком. Самі галицькі вчені не були одноставної думки про закінченість і досконалість своєї системи. Про це ж говорив у 1918 році член НТШ М.Чайковський, який співпрацював із Термінологічною комісією з перших днів її роботи: “Ми визнаємо, що термінологія, вироблена на галицькому ґрунті, має багато хиб. Просимо, отже, і нас прийняти до співробітництва в дальшій роботі вироблення української термінології. Ми мусимо працювати разом із вами” [172, 17]. Комісія передавала свої термінологічні проекти на розгляд Наукового товариства ім. Т.Шевченка, що певною мірою сприяло встановленню тісних контактів, а також активізації термінологічної роботи в західному регіоні України.

Працювала над виробленням навчальної термінологічної лексики й організована в 1919 р. Орфографічно-термінологічна (або Правописно-термінологічна) комісія при Українській Академії наук. Комісія мала кілька секцій: природничу, технічну, правничу, орфографічну [25, 180]. Сфера її діяльності не обмежувалася укладанням словників. Проводилася велика термінологічна робота різних напрямках: збирання, упорядкування матеріалу, розробка теорії терміна. Комісія мала намір перерости у

Термінологічний інститут. Але зовнішня ситуація (йшла тотальна русифікація) була вельми несприятлива і навіть загрозувала існуванню комісії. У протоколі спільного зібрання Академії (26. 1. 1920 р.), який доводилося складати російською мовою, знову з'ясовується потреба “разрешения вопроса с выработкой научной терминологии и научного языка вообще”, адже без його вирішення “не может развиваться нормально и соответственно с духом народа ни украинская школа, ни наука” [134, 18]

Як бачимо, існувало дві термінологічні комісії, які виконували по суті одну і ту ж справу. Перша займала досить непевне місце між Академією наук та Науковим товариством. Фактично вона працювала більше як громадська установа, власними силами здобуваючи матеріальні засоби, морально підтримана прихильним ставленням до своєї роботи наркома освіти Г.Гринька, Термінологічна комісія безсила була боротися з голодом, холодом і навіть темнотою: в звіті зоологічної й математичної підкомісій за лютий 1921 року читаємо, що робота в зоологічній підкомісії “продовжується з великими труднощами”, а в математичній припинилася зовсім” через брак світла” [172, 19]. „В 1921 р. Українську Академію Наук перейменовано на Всеукраїнську, але це ніскільки не поліпшило матеріального становища академії: протягом шести місяців – з червня до кінця грудня – ані копійки не виплачено ні ординарним академікам, ані найдрібнішим служникам. І все ж таки при цьому, м'яко висловлюючись катастрофічному положенню (автор звідомлення Академії за 1921 р. зауважує, що замість цього грецького терміна треба, мабуть, пошукати чи то знов у грецькій мові, чи вже в котрійсь іншій мові якогось слова сильнішого) наукові співробітники Академії не кидали праці. Чи мерзнути в холодних академічних приміщеннях, чи мерзнути вдома, вони – холодні й голодні – провадили й далі свою академічну роботу. Повний розвал поліграфічної промисловості й брак власної друкарні не дали змоги Академії наладити як слід свою видавничу діяльність, і навіть „Звідомлення за 1921 р.”, як і „Звідомлення за 1922 р.”, появилася у світ у неофіційнім

виданні заходами емігрантського „Видавництва Української Молоді” (в Берліні та в Празі)” [146, 797].

У „Звідомленнях за 1923 р.” читаємо: „од держави нам не дано паперу для друкування, не дано й кредиту на папір, а тим часом Академія Наук не переставала мати своєчасно папір для друкування. Постачали вбогі автори, постачали вбогі співробітники, постачали й убогі сторонні люди, кому лежить на серці академічне видавництво” [146, 798]. Ці документи є яскравою ілюстрацією обставин наукової праці того часу. В таких умовах проводилася робота й Орфографічно-термінологічної комісії.

Таким чином, необхідною умовою розвитку українських навчальних терміносистем була постійна праця інтелігенції – і фахівців певної галузі, і філологів: “Перші слідкують за тим, щоби новий термін відповідав своєму призначенню; другі пильнують, щоби нововведений термін відповідав своїми вимовою й формою правилам нашої народної мови” [174, 1] Для вченого, дослідника, педагога, кожного, хто в той час вболівав за термінологічну справу, було зрозуміло, що термінологічне питання зростає до масштабів державної проблеми.

Чітке розуміння потреби розвитку національної термінологіки для освіти, інтелектуалізації нації, збагачення її наукового потенціалу бачимо в працях таких визначних особистостей як М.Драгоманов, І.Верхратський, І.Огієнко, В.Сімович, О.Курило, О.Яната, Є.Тимченко та ін.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ У ПЕРІОД 20-ИХ – ПОЧАТКУ 30-ИХ РОКІВ

2.1. Особливості словотворчого термінологічного процесу у сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу

Становленню навчальної термінологічної лексики у період 20-их – 30-их років передували цілий ланцюг взаємодіючих між собою лінгвістичних та позамовних чинників, пов'язаних, з одного боку, із розвитком функціональних стилів, розширенням суспільних функцій мови, проникненням її у всі сфери людської діяльності, а з другого – станом національної освіти, культури, науки.

Офіційні урядові заходи в Українській Соціалістичній Радянській Республіці на початку 20-их років були спрямовані на створення національної системи освіти та шкільництва. Значним досягненням у цій справі було ухвалення Всеукраїнською нарадою в справі освіти в серпні 1920 р. першої освітньої системи в УСРР, творцем якої був народний комісар освіти Г.Гринько.

Модель системи народної освіти, витворена керівниками Нарком осу 20-х років, мала такий вигляд: дошкільне виховання – дитячий садок, шкільництво – заклади соцвиху та профшколи, вища освіта – технікуми та інститути. Творці освітньої системи України вважали, що лише професійно-технічна та спеціальна вища школи можуть претендувати на істинні знання. Оволодіння технікою, технічний прогрес висувалися як передумова перемоги соціалізму. Пролетаріат як суб'єкт виробничого й технічної творчості мав позбутися пережитків “буржуазної словесної школи” і зосередитися на здобутках математичних, природничих. Головною метою нової школи була підготовка підростаючих поколінь до участі в

матеріальному виробництві. У такий спосіб передбачалося досягти міцного зв'язку школи з життям. Український варіант радянської освітньої системи проіснував фактично до початку 30-х років, тобто до проведеної силової уніфікації системи народної освіти в масштабах усього СРСР [44, 157].

Навчання в новоствореній мережі різних типів шкіл повинно було проводитися українською мовою, що підтверджувала урядова постанова “Про запровадження української мови в школи й радянські установи” (1920). Особлива увага в ній зверталася на вивчення мови у закладах, що готують працівників освіти, а також на видання достатньої кількості підручників українською мовою. Але прийняття цієї постанови проголошувало рівноправність української та російської мов, що фактично призвело до переваги останньої, “бо в уряді і пресі якраз вона була пануючою, як також панувала в школах професійної освіти – особливо в технікумах і інститутах, в школах робітничої й партійної освіти, у професійних і робітничих організаціях” [147, 198].

Таку перевагу російської мови та зміну курсу національної політики радянський уряд констатував і в декреті, що був прийнятий на XII з'їзді партії у серпні 1923 р.: “Внаслідок відносно невеликого розвитку української культури взагалі, внаслідок браку потрібних підручників, відсутності достатньо підготовленого персоналу - життя, як показав досвід, спричинює фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючись рівноправності мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УСРР” [170, 247]. Рішуче висловившись “проти пережитків великоруського шовінізму” з'їзд постановив: видати закони про вживання рідної мови в усіх державних установах, розширити видання літератури національними мовами, розвивати національне шкільництво. Одночасно із створенням радянської

освітньої системи почалася її українізація та переведення навчання на рідну мову. Цьому процесові сприяв і загальний напрям національної політики партії більшовиків, який увійшов в історію під назвою коренізації. Український різновид політики коренізації дістав назву українізації. За задумом офіційних кіл цей процес мав би обмежуватися українізацією шкільництва, але він охопив й інші ділянки: пресу, науку, літературу, видавництва, мистецтво. Цей період тривав близько десяти років (1922-1932) і його “часто вважають золотим віком українців під владою Рад” [153, 332].

Найбільший вплив українізація мала на освіту, що сприяло зростанню загальних настроїв національного оптимізму. Письменник Б.Антоненко-Давидович вбачав у цьому процесі “вогонь великого відродження” [164, 75]. Оскільки масова освітня компанія велась українською мовою, то поширення освіти означало і поширення українізації серед молоді країни. Провідниками рішень партії в системі освіти були О.Шумський, голова Наркомосу з 1924 року по 1927 та М.Скрипник – голова Народного комісаріату освіти з 1927 по 1933 р. Завдяки їх наполегливій праці в 1929 році понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих учбових закладів вели навчання виключно українською мовою і 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Політика українізації сприяла тому, що українська мова перестала бути романтичною й малозрозумілою, а перетворилася на основний засіб спілкування, самовираження українського суспільства.

Практичні заходи українізації освіти виявилися насамперед у заміні російської викладової мови українською в школах і вищих освітніх установах, був визначений термін для професури вищої школи, за який вона мала перейти на викладання свого курсу українською мовою. Наркоматові освіти пропонувалось подбати про розробку української наукової термінології, організувати відповідне навчання на курсах української мови та вжити заходів до підготовки українських педагогів. Всеукраїнська

Академія наук працювала над укладанням термінологічних словників із різних галузей знань. Державним науково-методичним комітетом при Наркомосі були розроблені для використання в системі освіти України навчальні програми, під керівництвом Народного комісаріату освіти видавалися підручники для різних шкіл. С.Сірополко писав „Саме в перших роках українізації багато уваги присвячувалося як в Державному Науково-методичному Комітеті, так і на сторінках органу Народного Комісаріату Освіти „Шлях освіти” питанню про те, який засіб краще веде до засвоєння української мови, – чи теоретичне студіювання граматичних правил, чи безпосереднє наслідування зразків усного і друкованого слова. Спірне питання вирішалося на користь другого засобу і цим рішенням український учитель приймав на себе обов’язок працювати над культурою свого словникового багатства. Набирає великого значення питання, що саме уявляла з себе тоді учительська мова – усна й писемна, що ставала зразком для засвоєння її учнями в школі. В цьому відношенні дуже показовим є матеріал, зібраний дослідниками живої учительської мови в Україні. Так, один дослідник констатував, що учительська мова пересипана словами, які взято або живцем з російської мови, або вони є просто скалічені російські слова, як от: „навчилися гораздо більше читати”, „по существу”, „конешно” і т.д.. Сюди треба віднести й такі новотвори, як „фактізм”, перекручування термінів як от „згуки піднебесні” тощо [146, 862]. ”Керівництво Наркомосвіти усвідомлювало, що „українізація - це складний, великий культурний процес, реалізувати який, - на думку Я.Ряппо, - призвано ціле покоління – ті, що навчають, і ті, що навчаються, від початкової до вищої школи включно” [140, 25]. Будуючи систему освіти, здатну утверджувати в людській свідомості комуністичні ідеали, українські більшовики розуміли всю важливість використання в цій справі національної культури, національної мови, національної школи. Народний комісаріат освіти України приділяв певну увагу національному компоненту освіти: вивченню

в школах географії й історії України, навчанню дітей українською мовою.

„Брак підручників українською мовою, здається можна б легко усунути перекладом відповідних підручників на українську мову, а аргумент про нерозбірливість української термінології тепер відпадає, бо, як справедливо зауважив М.Скрипник в доповіді на XI Всеукраїнському з'їзді рад (в 1929 р.), видання українських термінологічних словників дає тверду базу для дальшого переведення українізації наукової роботи” [146, 865].

Впроваджуючи українознавчі навчальні дисципліни, Наркомос УСРР в перші пореволюційні роки не видавав документів програмно-методичного характеру. Навчання географії й історії України проводилося без підручників, тимчасові програми радили використовувати екскурсії, спостереження, самостійну роботу учнів. Варто зазначити, що в перші пореволюційні роки і на початку 20-х педагоги ставилися негативно до підручників взагалі. Почасти через те, що головне завдання покладалося на загальну перебудову шкільної справи, почасти через опозицію до “книжного” навчання традиційної школи. Вважалося, що активність та дослідницький метод нової школи виключають потребу в підручниках. З часом, коли (з середини 20-х років) принципи трудової школи почали закладатися в основу програм, коли такі програми наповнювалися відповідним змістом, тоді педагогічна думка дійшла до висновку про потребу підручника в школі.

Вже в перші роки українізації державним науково-методичним комітетом при Наркомосі було розроблено та ухвалено до користування в українській школі комплексні програми. З переходом освітніх закладів до роботи за комплексними програмами 1924/25 навчального року знання з історії та географії учні отримували в залежності від тих комплексів, що вивчалися. Проте події й факти з української історії давалися учням без хронологічної послідовності, вибірково. Орієнтація комплексних програм на проблеми тодішньої сучасності зумовили скорочення матеріалу з історії

України давніх часів. Зникли, зокрема, відомості з історії культури, переважав однобокий класовий підхід до історичних подій. Історичний матеріал був надто засоціологізований. Наприкінці 20-х років фактично закінчився етап розповсюдження комплексності в Україні.

З 1921 й до 1928 року Народний комісаріат освіти видавав спеціальні “Порадники соціального виховання”, які виходили кожного року. В них вміщувалися директивні матеріали про школи й виховання в Україні, положення й статuti окремих типів дитячих установ, програмні матеріали. Для перших років розвитку радянського періоду шкільництва в Україні характерні педоцентричні тенденції, які лягли в основу комплексного підходу: організація навчання дітей на основі їхніх потреб та ідей саморозвитку, вивчення трудової діяльності людей; природа вивчалася як об’єкт, на який спрямована праця людини. Те, що програмний матеріал було побудовано на суспільно-виробничій основі, відбилось і на виборі комплексних тем, і на доборі термінологічного матеріалу.

Поширення україномовної освіти в досліджуваний період створило широке підґрунтя для процесу становлення навчальної української лексики. Школа потребувала усталеної відповідно до правописних норм навчальної термінологіки, яка б використовувалася при створенні й виданні шкільних підручників, навчально-методичної літератури. В 20-і – поч.. 30-их років процес впровадження української термінологіки в українській школі відбувався шляхом відбору найбільш вдалих, зручних до шкільного користування термінів, творенням нових із використанням словотвірних можливостей народної мови, використанням іншомовних назв відповідно до існуючих на той час орфографічних, фонетичних, морфологічних норм.

Процес українізації ототожнював українську культуру з освітою, модернізацією суспільства та економіки, навіть державою як такою. Внаслідок цього, за висновком О.Субтельного, здавалося, постане об’єднання націоналізму з комунізмом, який зможе задовольнити

національні та соціально-економічні потреби українців [153, 35].

Період 20 – 30-их років ХХ ст. відомий під назвою “золота доба української термінології”. Саме в цей час планомірно розвивались та викристалізовувались українські навчальні терміносистеми. Хоч статус української мови конституційно оформлений не був, але у статусі державної вона перебувала протягом першого п’ятнадцятиріччя, незважаючи на різні спроби обмежити рамки її вживання і на невикоренене ще тоді сприймання як мови невиробленої, а значить другосортної. За умови її державності відразу відпала необхідність обстоювати права на її існування, як це було в дожовтневий період, бо це право було завойоване і деклароване. Але це не означало, що з порядку денного одним розчерком пера знімалися усі мовні проблеми: потреба боротьби за сфери її функціонування, дискусії навколо питань усталення її літературних норм, перетворення успадкованих з царських часів її практикувань як наріччя і стереотипів її сприймання як “мужицької”. В центрі уваги мовознавців стали питання літературних норм української мови: орфографічних і орфоепічних, граматичних і лексичних. Усі ці мовні проблеми були нероздільно пов’язані з освітніми.

Удосконалення, уточнення існуючих, вже вироблених найменувань у сфері шкільних дисциплін прискорилося саме в досліджуваній період. Словотворчий термінологічний процес у сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу був тісно пов’язаний з виробленням українського правопису. У 1921 році Наркомос УСРР затвердив опрацьовані в 1919 – 20 рр.. Комісією міністерства освіти на чолі з Г.Голоскевичем “Найголовніші правила українського правопису” Всеукраїнської академії наук. Ці правописні норми були покладені в основу загальноукраїнського правопису, над яким згідно з Наркомосом України і починали працювати Державна комісія. Очолював цю комісію спочатку нарком освіти О.Шумський, згодом його наступник М.Скрипник.

У серпні 1926 року опублікований проект правопису передається на

широке публічне обговорення, а 25 червня 1927 року в Харкові відкривається Всеукраїнська правописна конференція. Її головне завдання – узгодити дві правописні традиції: центральноукраїнську і західноукраїнську. Після довгих дискусій та пошуків компромісів нарком освіти підписує 6 вересня 1928 р. “Український правопис” як обов’язковий для вживання й дотримання. Отже, опрацьований професором О.Синявським так званий “скрипниківський правопис” Всеукраїнська Академія Наук прийняла 31 березня 1929 р. для користування й розповсюдження в Радянській Україні. Таке ж рішення приймає 21 жовтня 1929 року і Наукове Товариство ім. Шевченка для практичного застосування на заході України. Повну готовність прийняти правопис і “всіляко прищеплювати його Західній Україні” підкреслив голова Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові академік К.Студинський, який разом із В.Сімовичем, С.Смаль-Стоцьким, і Свенціцьким брав участь у його обговоренні та ухваленні.

Після того, як в Радянській Україні було затверджено разом з правописом 1928 року і обов’язкову граматичну термінологію, рекомендовану Всеукраїнською Академією наук, почалися спроби запровадити її і в Галичині. У підготовленому М.Возняком „Українському правописі зі словничком” (Львів, 1929) подавалася рекомендована Академією наук УРСР елементарна граматична термінологія. Словничок М.Возняка складався з трьох частин: 1) українська (тобто вживана в Радянській Україні); 2) орієнтацій на (подавалися найпоширеніші галицькі терміни, які пояснювалися за допомогою східноукраїнських нормативних термінів: будучий час, будучність – майбутній час, запинка, протинка – кома, злучник – сполучник, знак препинання – розділовий знак і т.д.); 3) російсько-українська. Слід відзначити, що М.Возняк у власному викладі послідовно використовує східноукраїнську мовознавчу термінологію, але у своїх рекомендаціях він далекий від категоричності і подає галицькі синонімічні терміни не лише для орієнтації, а частково і в основній частині

свого словничка [60, 83].

Цей український правопис перестав функціонувати в Радянській Україні з 1933 р. В Західній Україні він діяв до приєднання її до УРСР (1939 р.). На творення правопису 1928 – 1929 років пішло понад три роки важкої наукової праці і настійних пошуків компромісних варіантів для досягнення єдності двох правописно-мовних традицій. Адже, як пише Ю.Шевельов, “вперше за свою історію українську мову нормалізовано, вперше нормалізація відбулася на наукових підставах” [179, 62]. За переконанням М.Жулинського, “якби не згорання процесу українізації в Україні, знищення сталінськими опричниками націонал-комуністів і посилення терору проти української інтелігенції, цей правопис, незважаючи на те, що було багато неприхильних і тих, хто свідомо ігнорував його, поступово унормував би мовну ситуацію, мовну культуру в Україні” [166, 65].

За обсягом та повнотою висвітлення такого правопису українська мова ще не знала. В ньому докладно визначено правила частин слова, а також граматичної форми всіх частин мови, тобто проведена морфологічна уніфікація, що позитивно позначилась на створенні єдиних граматичних норм української наукової мови та усунула розбіжність орфографічного оформлення термінів. Було розроблено правила правопису іншомовних слів, вперше викладено правило правопису українських та іншомовних географічних назв, які вимагали такого написання: Гельсінкі (Гельсінкі), Гданськ (Гданськ), Гренляндія (Гренландія), Ляйпціг (Ляйпціг), Ля-Манш (Ла-Манш), Айнштайн (Ейнштейн), Райн (Рейн), лябіалізація (лабіалізація), гіперболя (гіпербола), бациля (бацила), парлямент (парламент), радіус (радіус), гомоніми (омоніми), аритметика (арифметика), ортоепія (орфоепія), металь (метал), васаль (васал), альгебра (алгебра), авдиторія (аудиторія), фавна (фауна), павза (пауза), синтакса (синтаксис), хемія (хімія), фльора (флора) та інші.

1920-ті роки стали періодом відродження науки. Як ми вже бачили,

українські національні уряди, не зволікаючи, засновували наукові установи, знаючи, яку важливу роль відігравали гуманітарні науки у піднесенні національної свідомості. Радянський уряд також сприяв розвитку науки. Як свідчить С.Сірополко, “з 1923 –24 р. помічаємо зріст продукції української книжки, кількості українських технікумів і інститутів, і - все це спричинилося до перелому в ставленні широких кол української інтелігенції до більшевицької влади” [146, 200]. Регульований партією процес національного відродження був спрямований на зміцнення зв’язків партії з багатомільйонними масами селянства через систему освіти, культурно-освітню роботу, шляхом корензації керівних кадрів, які знали національну мову, його культурно-побутові традиції. Українізація повинна була переконати українських діячів в еміграції, висококваліфіковану, інтелектуальну еліту старої формації, що прагнення нації до відродження держави всіляко підтримується радянським урядом.

Всеукраїнська академія наук дістала відносну свободу для проведення досліджень.

Особливо плідною стала робота Академії, коли в 1924 році в Україну повернулося багато вчених на чолі з патріархом української науки М.Грушевським. Найдинамічнішою та найважливішою секцією Академії була історико-філологічна, якою він керував. Всеукраїнська Академія наук працювала і над укладанням термінологічних словників “з різних галузів точної й прикладної науки” [52, 114]. Вагомою для становлення навчальної українськомовної лексики в досліджуваний період була робота Інституту української наукової мови Академії наук. Результатом діяльності термінологічних комісій ІУНМ у період з 1921 по 1932 рр. стали термінологічні словники (їх щонайменше 34) та словникові проекти з різних галузей знань [177, 43].

Ю.Шевельов писав: „Терміни з них живцем переносилися в шкільні підручники та інші видання. За цим мусіли слідкувати редактори мови й

коректори, про що сказано в декреті Раднаркому („Збірник узаконень”, Відділ II, 31 грудня 1927 р.). усна професійна мова з тих термінів засвоювала не багато, якщо взагалі їх засвоювала. Це був наслідок загального характеру українізації” [178, 158].

Немало зробив Інститут української наукової мови і для розвитку граматичної термінології. З 1924 р. при ньому працювала спеціальна філологічна секція під головуванням професора Є.Тимченка, що мала на меті “скласти термінологічного словника з обсягу лінгвістики, використовуючи не тільки друковані джерела, а й десятилітній досвід української школи” [83, 32]. Результати роботи цієї філологічної секції було використано Державною комісією для впорядкування українського правопису при опрацюванні проекту елементарної граматичної термінології.

У передмовах до словників та словникових проектів, які були укладені ІУНМ, інструкціях до їх укладання знаходимо немало концептуальних настанов щодо термінотворення, бачимо чітке розуміння потреб школи, середніх та вищих освітніх закладів в навчальній українськомовній термінолексії. Так інструкцією, Інституту УНМ, в §5 якої зазначається, що при відсутності українського терміна з певним значенням укладачі словника мають творити “нове слово-термін (новотвір) із кореневих мовних основ”, оформлюючи його відповідними українськими суфіксами й префіксами. Фактично узаконювалося штучне термінотворення, яке в українській термінологічній практиці мало вже свою традицію [114, 118]. Академік П.Тутковський, автор “Словника геологічної термінології” (проекту) не схвалював штучного творення нових природничих термінів. На його думку, шукати терміни народного характеру треба і в попередній літературі, зокрема, у раніше укладених словниках. Він відсилає дослідників до шкільних підручників з ботаніки, географії, що з’явилися в 60 – 70-х роках ХІХ століття у Львові, а також у перші революційні роки в Києві [162, 4].

Проблеми, над якими працював ІУНМ, розглядалися на сторінках

спеціального вісника, який почав видаватися з 1928 р. В перші роки роботи Інституту української наукової мови проекти термінологічних словників відсилались до Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові для перегляду й зауважень. В першому випуску “Вісника ІУНМ” була опублікована стаття М.Любинського “Уваги до проекту елементарної граматичної термінології Державної комісії для впорядкування українського правопису”, в якій знаходимо критичні зауваження автора щодо цього проекту. М.Любинський звертав увагу на відсутність у проекті багатьох загальноживаних у шкільній практиці елементарних граматичних термінів, особливо з “ділянки фонетики та синтакси, тобто саме з тих частин граматики, на які сучасна наукова мова звертає найбільшу увагу [83, 33]; радить латинські терміни (без перекладу) використовувати в шкільному вжиткові тільки тоді, коли немає відповідного українського терміна. На думку автора, перекладений з іншої мови термін потрібно давати в його точному перекладі, відповідному до змісту поняття, а “не в рабському перекладі, бо таких чимало в колишніх граматиках і вони затемнювали думку учнів” [83, 33].

Не погоджується М.Любинський і з термінами, які були кальками відповідних російських назв: условный – умовний (спосіб), прямая речь – пряма мова, склонение – відміна, спряжение – дієвідміна. Він пропонує Державній комісії замінити деякі українські граматичні терміни, на його думку, більш вдалим: прийдучий час (а не майбутній), іменовий відмінок (а не називний), помічна частина (а не службова), шелестовий звук (а не приголосний). Автор статті переконаний, що тільки з’їзд українських філологів зможе заповнити всі ті прогалини, які виникли в граматичній термінології, розв’яже спірні питання, що постали з цього приводу.

Як бачимо, діяльність ІУНМ припадала на той час, коли проблема впорядкування української термінології, в тому числі й навчальної, висувалась на одне з перших місць у суспільному житті України.

В добу українізації виходять численні посібники й підручники з української мови, що розходилися великими накладками. Складання й видання таких книжок набувало прибуткового характеру. За неповним переліком Червінської й Дикого лише протягом 1925-1928 рр. в Україні видано 60 підручників та посібників (рахуючи перевидання як окремі одиниці). Це були книжки, розраховані на різні ступені шкільної науки, на самоосвіту. Чимало з них витримало по кілька видань. Кількість підручників збільшилася в 1929-31 роках, після публікації правил правопису 1928 р. Серед авторів були визначні мовознавці: О.Курило, О.Синявський, М.Сулима.

Для становлення навчальної українськомовної лексики у період 20-их – 30-их років велике значення мала навчальна література – різного виду підручники. Тому дослідження над термінологічним процесом у сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу, його словотворчими особливостями ми здійснювали на матеріалах шкільних підручників, які виходили в Україні до середини 30-их років. Нами проаналізовано граматичну термінологію підручників з української мови: Курило О. “Початкова граматика української мови” ч. II (Київ, 1924), Ізюмов О. “Граматика і правопис української мови” (Київ, 1926), Горецький П., Шаля І. “Українська мова” (Київ, 1926), Білецький О., Булаховський Л., Парадиський О., Сулима М. “Українська мова” (Харків, 1927), Синявський О. “Порадник української мови” (Київ, 1928), Трохименко М., Буйний К. “Робоча книга з української мови” ч. II (Київ, 1929), Наконечний М. “Українська мова” (Харків, 1929), Карбаненко І., Матійченко О. “Українська мова” (Київ, 1931); історичну термінологію підручників з історії: Рожков М. “Підручник історії всесвітньої та російської. Новітня історія” (Київ, 1924), Покровський М. “Руська історія в короткому викладі” ч. I та II (Харків, 1930), Похилевич М., Скуратівський С. “Підручник суспільствознавства. Історія” (Харків, 1930),

Баталін О. “Допоміжна книжка для роботи влітку з випускниками лікпунктів” (Харків, 1930); географічну термінологію підручників з географії: Сумцови М. і Д. “Географія України ” (Харків, 1921) Кістяківський В. “Робоча книжка з географії” ч. 2 (Харків, 1928).

Основною і спільною ознакою всіх названих видань є те, що вживана у них термінолексика характеризується орієнтацією на засоби рідної мови й спробою українізації іншомовних слів та компонентів. Саме в досліджуваний період великою проблемою стало пристосування запозичених слів до фонетичних та морфологічних вимог української мови. І.Огієнко у 1927 році писав: “Для школи, особливо нижчої (цебто загальної) і для широкого загалу читачів чужі слова в чужій формі стали б китайською грамотою, бо ж не всі вміли б добре прочитати в чужій формі написаного слова” [103, 123]. Доречним було застереження автора від так званої народної етимології, яку в свій час пропагував П.Куліш, наприклад: хвизика, хвилозохвия, хвилологія. “Націоналізуючи якесь чуже слово, мусимо оберегати його від вульгаризації” [103, 123].

Становлення української термінології у 20-ті роки, як було сказано вище, йшло паралельно з виробленням українського правопису, майже до кожного з правописів додавався словничок граматичних термінів. Хоча у першому українському правописі 1921 р. такого словничка ще не було, термінологічні словнички граматичних термінів були видруковані при українському правописі, виданому у 1929, 1934 рр. У 1929 році у Західній Україні такий словничок видав М.Возняк. Ці термінологічні словнички в певній мірі використовували автори при створенні й виданні навчальної граматичної літератури. Тому цілком природно, що в 20-х роках єдиних, усталених термінів в українських граматиках ще не було. Ці підручники мали на меті навчання грамоти і більшу увагу звертали на правопис.

Досліджуючи термінологію підручників з української мови, ми простежили тенденцію до вживання двох або кількох термінів на ознаку

одного поняття. Так, у граматиці О.Курило зустрічаємо терміни прийдучий час і будучий час, поряд з терміном буква вживався термін літера [73, 17]. О.Синявський у своєму “Пораднику української мови” поряд з терміном іменник використовує речівник, пропонує уподібнення і асиміляція [142, 44]. У підручнику І.Карбаненка і О.Матійченка знаходимо керування і узгодження. Автори “Робочої книги української мови” М.Трохименко і К.Буйний пропонували згода слів і узгодження [58, 71].

У граматичній термінології, рекомендованій у 1926 році державною комісією (при проекті нового правопису), були прийняті такі назви частин мови: речівник (іменник), прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник, сполучник, вигук, частка. Більшість термінів-назв частин мови, рекомендованих у 1926 році, вживалися раніше в попередніх граматиках. Але затвердження цих термінів державною комісією не ліквідувало різнобою в їх вживанні. Так, О.Ізюмов продовжував використовувати в своїй граматиці терміни злучник (сполучник) і оклик (вигук), які не були затверджені комісією [54, 56].

Паралельно вживаються і терміни на означення частин слова. Так у підручнику П.Горецького та І.Шаля знаходимо префікс і приросток, суфікс і наросток, основа й пень. Така наявність термінологічних варіантів у деякій мірі призводила до механічного заучування, до формування не завжди правильного уявлення про певні мовні явища, поняття. Але ці методичні помилки, невправності, поспішність словотворення можна помітити тільки з перспективи часу. Тоді ж намагання авторів підручників виправдовувалось їх прагненням підібрати вдалий національний термін, наштовхнути учня на суть поняття.

Питання граматичних визначень і термінології Л.Булаховський пов’язував з висвітленням стосунків наукової і шкільної граматики, стверджуючи, що “граматичні поняття становлять цінність не самі по собі, а як засіб опанування мови”, що “добір із них потрібного мусить залежати не

від вимог лінгвістичної системи, а системи дидактичної” [8, 244]. Тому факт вибору з кількох уживаних раніше термінів лише одного, узаконення його як єдиного, основного мало відбуватися в руслі становлення шкільної термінології.

Невирішеною проблемою в досліджуваній період було й визначення ознак граматичного поняття та досить чіткого поділу на частини мови. Автори тогочасних граматики основну увагу приділяли розгляду форм слів, а лексичні та синтаксичні особливості окремих частин мови не враховувалися. Так, у підручнику з української мови П.Горецького і І.Шаля знаходимо таке визначення прикметника: “Слова, що змінюють свої родові закінчення, а також, як і іменники, міняють свою форму за відмінками й числами, звуться прикметниками” [26, 114]. Терміни займенник і числівник вживаються у цьому підручнику для номінації другорядних членів речення. У граматиці М.Наконечного термін дієйменник (неозначена форма дієслова) розглядається як частина мови. Автор вживає термін частка для означення частини мови, але зовсім не згадує про вигук і назв-термінів вигуку немає [92, 113]. Зате послідовно в граматиках цього часу частини мови поділяються на змінні та незмінні, на повнозначні та неповнозначні (службові).

Визначення частин мови й характеристика синтаксичних понять відбиває певний стан розвитку як наукової, так і шкільної граматики. В кінці 20-х та на початку 30-х років особливої актуальності в шкільній граматиці набуло питання про другорядні члени речення. У шкільних програмах тема про класифікацію другорядних членів речення була відсутня. Усі другорядні члени речення в програмах пропонувалося розглядати разом, специфіку кожного окремого члена речення вимагалось показувати лише побіжно, концентрувати увагу учнів тільки на способах вираження другорядних членів речення. Вилучення цього розділу з програми мотивувалося тим, що вивчення другорядних членів речення лише переобтяжує програму,

утруднює навчання. На думку Н.Москаленка, вилученню другорядних членів речення зі шкільної програми сприяло і те, що “питання про другорядні члени речення було недостатньо вивченим” [90, 178]. В більшості граматик того часу усі другорядні члени речення називались додатками або ж варіювалися в залежності від назв частин мови, прийнятих у певній граматиці. Так, О.Ізюмов у своїй граматиці на означення другорядних членів речення використовує термін додаткові частки речення, а кожному окремому дає таку назву: додаток предметовий, прикметниковий, прислівниковий. Ці ж терміни вживає і О.Синявський у “Пораднику української мови”. П.Горецький та І.Шаля використали в своєму підручнику свої терміни, поділяючи другорядні члени речення за типом їх синтаксичного зв’язку: залежні слова речення, погоджені слова, прилежні слова.

М.Трохименко і К.Буйний у “Робочій книзі з української мови” вжили терміни, які відбивали способи зв’язку другорядних членів речення з головними: іменники в непрямому відмінку, прикметники, згоджені в реченні з яким-небудь іменником. Усі ці словосполучення не могли якнайкраще наштовхнути учнів на суть поняття і не були зручними для вживання як терміни. У підручнику М.Наконечного термінів для другорядних членів речення не знаходимо зовсім.

Наявність у підручниках різних поглядів на другорядні члени речення, вилучення цієї теми з навчальної програми, а звідси – відсутність зрозумілих, необхідних для вживання єдиних термінів для їх назви не сприяли розвитку мови учнів, утруднювали формулювання правил, виклад і розуміння матеріалу, що призводило до зниження грамотності.

У середині 30-х років ХХ століття питання про необхідність вивчення другорядних членів речення в школі, про необхідність вживання єдиних термінів для їх назви знову постало перед вчителями і мовознавцями. Цінну ініціативу в розробці цього питання проявив журнал „Руський язык в

школе”. Протягом 1936-1937 рр. на його сторінках була проведена дискусія про другорядні члени речення, в якій взяли участь і вчителі, і відомі мовознавці С.Абакумов, В.Малаховський, А.Шапіро. Ця дискусія мала велике значення і для українського мовознавства, в якому питання про другорядні члени речення все ще не було вирішеним. Більшість мовознавців виступила за вивчення другорядних членів речення у школі. Автори статей наголошували, що вивчення другорядних членів речення сприяє розвитку мови учнів, закладає міцний фундамент для швидкого засвоєння підрядних речень, полегшує виклад і засвоєння пунктуаційних правил. Критикувалися складні, довгі терміни для назв другорядних членів речення.

Про доцільність вживання в шкільних підручниках єдиних, усталених термінів відомий російський мовознавець В.Малаховський писав: “Кожний науковий термін повинен виражати специфічну і особливу сторону явища. За допомогою граматичного терміну учень закріплює свої знання, узагальнює їх. Крім того школярі повинні знати загальноприйняті граматичні терміни” [84, 14]. Українські мовознавці, використавши матеріали дискусії про другорядні члени речення, встановили також терміни для їх назв: це кальки відповідних російських назв. У підручниках з української мови для середньої школи, що вийшли в 1938 році вперше з’явилися сучасні назви другорядних членів речення: додаток (прямий і непрямий), означення, обставина, прикладка. У термінологічному словнику “Українського правопису” 1934 р. вже знаходимо терміни для другорядних членів речення, які були кальками з відповідних російських назв: додаток, означення, обставинне слово.

У термінологічних словниках, доданих до українських правописів, синтаксичних термінів, зокрема, назв простого речення, було подано в недостатній кількості. Так, у 1929 році було затверджено лише терміни: речення поширене, непоширене, вставне, стягнене, вперше – безособове (з рос. мови). У 1934 році до цих термінів було додано ще терміни двочленне й

двоскладове.

Вплив цих затверджених термінів на тогочасні граматики був безперечний. Усі граматики 20 – 30-х років уживали ці терміни. Але обмежена кількість затверджених термінів призводила до того, що автори окремих підручників змушені були самі творити (або вибирати з раніше вживаних) терміни для назви різновидів простого речення, які в термінологічному словнику не були зафіксовані. А практичні потреби вищої й середньої школи у вивченні простого речення, розробка цього питання в російській граматиці сприяли тому, що в підручниках стали з'являтися (найчастіше кальки з російської мови) терміни для назв таких різновидів речень, яких у затверджених словниках при українських правописах не було. Так, автори “Робочої книги з української мови” М.Трохименко і К.Буйний підбирають такі терміни для різновидів безособових речень: загально-особові, невиразно-особові (неозначено-особові).

Становлення граматичної терміносистеми в досліджуваний період відбувалося і на словотворчому рівні. Автори граматики при творенні українськомовних граматичних термінів орієнтувались на засоби рідної мови. Творення термінів відбувалося за наявними в українській мові словотворчими зразками із використанням рідномовних афіксів – коренів, префіксів, суфіксів, флексій, наприклад, приросток (префікс), наросток (суфікс), пень (основа), прийдучий час (майбутній час), злучник (сполучник), додаток прикметниковий (означення), шелестовий звук (приголосний).

На словотворчому рівні простежується також фонетичне оформлення деяких іншомовних граматичних термінів, характерне для західноукраїнського варіанта української літературної мови: морфольогія, лексика, льогічний наголос, анальогія. Зустрічаються в граматиках того часу і фонетично оформлені за правилами “Українського правопису” 1928 р. терміни ортографія, ортоепія та лябіалізація.

Деякі терміни, які вживалися в українській граматичній літературі, були наслідком прямого запозичення з польської мови: речівник (іменник), часівник (дієслово), складня (синтаксис). Термін звучня (фонетика), який вживався в українських граматиках до середини 20-х років, був створений за зразком польського складня.

Спостерігається вживання окремих граматичних термінів, які змінили свої фонетичні та морфологічні характеристики, що були в мові, із якої термін запозичився, наприклад, в рос. мові правопись (ж.р.) – в укр. мові правопис (ч.р.), в російській синтаксис (ч.р.) – в укр. синтакса (ж.р.), в російській период (ч.р.) – в укр. періода (ж.р.). Латинський термін пауза використовувався авторами граматики того часу (П.Горецький та І.Шаля) за правилами “Українського правопису” 1928 р., буквосполучення аи в запозичених словах передавалось через ав – павза [22, 53]. Термін гомоніми, вжитий П.Горецьким та І.Шаля, був калькою грецького homonyma. Усталились в граматичній літературі 20-х – 30-х років і терміни, які були створені шляхом термінологізації давно відомих побутових слів, наприклад, голосний, глухий, пень, основа, час, закінчення, або за традиційними словотворчими моделями: іменник, відмінок, речення, дієслово.

Окремі означення, виражені прикметниковими формами, в процесі становлення граматичної українськомовної термінологіки були замінені іншими: будучий час, прийдучий час, прийдешній час – майбутній час, давньоминулий час – минулий час.

В досліджуваній терміносистемі знаходимо чимало запозичень з латинської чи грецької мов, які були транслітеровано й пристосовано до словотворчих моделей, існуючих в українській мові. Порівняймо: асиміляція – (лат. *assimilatio*), префікс – (лат. *praefixum*), суфікс – (лат. *suffixus*), морфема – (гр. *morphe*).

Характерною ознакою словотворчого термінологічного процесу було

використання словосполучення як одного із способів термінологічної номінації. Творення українськомовних граматичних терміносполук відзначалося широким використанням засобів рідної мови, а їх національний варіант відповідав тенденціям розвитку тогочасної освіти та науки, наприклад, знак м'якшення (м'який знак), помічні слова (службові), згода слів (узгодження), іменники в непрямому відмінку (додаток), власне ймення (власні іменники).

При запровадженні комплексної системи навчання “Порадник” 1925 року містив програми з української та російської мови, які додержувалися концентричного принципу розташування граматичного матеріалу і визнавали “спостереження” над мовними фактами. В програмах “Порадника” визнається доцільність ведення занять з використанням підручника, але граматику як окрема галузь науки в школі відкидається, хоча і стверджується, що з ознак грамотності – уміння орфографічно писати. Мовний стиль “Порадника” свідчить про розвиток української літературної мови (збагачення її лексичного складу, фонетичної системи), а використані для граматичних понять терміни відбивали правописні, морфологічні, орфографічні норми того часу: зформувати, аналіза, метода, стилістичні недоладності [121, 97].

Програми “Порадника” за 1927-1928 рік намагалися усунути нагромадження комплексних тем: дидактичний матеріал розташовувався вже не за трьома колонками, відомості з окремих дисциплін було переглянуто з метою скорочення, деталізації, усунення схематизму. Але розкриття понять частини мови, речення, підмета подано не за основними граматичними значеннями, а за зовнішніми ознаками: “іменник – його тямово-формальне визначення: відмінок і число”, тобто під „тямовою” (змістовою) стороною розуміли ознаки змінності частини мови за відмінками, часами, родами тощо. Речення розглядається як словосполучення, для позначення останнього використано термін фраза

[123, 33].

Використання термінів узгодження, керування, прилягання для позначення типів зв'язку в словах в програмах з мови для молодшого концентра не було доцільним.

Запровадження в шкільній навчальній літературі граматичних термінів без чітких, логічних, змістовних визначень понять призводило до механічного заучування навчального матеріалу без достатнього розуміння й уміння застосовувати його на практиці. Використання таких термінів базувалося на поширених у досліджуваній період методів навчання: в кінці 20-х роках методу проектів, на початку 30-х – лабораторно-бригадного методу. Поряд з корисним застосуванням принципів активізації, творчої ініціативи й самостійності учнів при вивченні мови впровадження цих методів навчання зумовило і деякі прорахунки. Так, при засвоєнні граматичних визначень учень міг на підставі кількох фактів, в даному випадку зовнішніх ознак поняття, самостійно робити певний висновок – граматичне правило, що призводило до поверхового розуміння мовних явищ.

Такі тенденції обмеження характеристики частин мови перелічуванням тільки їх зовнішніх ознак набули назви формалістичних.

Питання визначень і термінології у шкільній граматиці в досліджуваній період порушував відомий український мовознавець, методист Л.Булаховський в своїх працях “Грамматика в новій школі”, “Школьная и научная грамматика”, які були опубліковані в журналі “Шлях освіти” за 1929 рік, автор розв'язує такі методичні проблеми, як визначення іменника, прикметника, дієслова, обстоюючи думку, що при їх характеристиці не слід вказувати тільки зовнішні, суто формальні ознаки, а потрібно брати до уваги значення. Автор переконаний, що в середній школі не може бути місця граматиці для граматики або класифікації мовних факторів для класифікації, що для поліпшення роботи з учнями над

граматикою потрібне широке використання досягнень дидактичної думки. Однією з передумов для цього Л.Булаховський вважав не просто усвідомлення потреби визнавати граматичний фактор у тексті, але й прагнення навчитись використовувати певну граматичну форму чи конструкцію у своїй мові, правильно їх писати. Прикладом намагання ліквідувати розрив між шкільною та науковою граматикою є запропонована Л.Булаховським і спрощена з навчальною метою характеристика так званих займенникових слів: “Займенникові слова – слова, що самі не означають предметів, якостей і т. ін., а лише так або інакше на них вказують або натякають” [9, 128].

У навчальних програмах з української мови, затверджених Народним комісаріатом освіти на початку 30-х років, також простежується використання граматичних термінів, фонетично та морфологічно оформлених за зразками національного словотворення. Так, у “Програмі з української мови і літератури для семирічної школи /старший концентр/” (Харків, 1932 р.), одним із основних завдань якої було “навчити свідомо й вільно користуватись мовними засобами у виробничому та громадсько-політичному житті” [129, 2], зустрічаємо такі граматичні терміни: приросток, суфікс, наросток, синтакса, головна пара в реченні, аналіза складного речення, роля періоду, гомоніми, програмовий матеріал.

Настанову на використання українськомовної термінології при порівнянні граматичних явищ, понять в українській та російській мовах знаходимо в “Програмі української мови для початкової та середньої школи з російською викладовою мовою” (Харків, 1933): “Без короткого повторення вже відомих фактів неможливе засвоєння курсу української мови й ознайомлення з українською граматичною термінологією. Наприклад, розглядаючи засоби сполучати речення в українській мові, викладач може, не спиняючись докладно на характеристиці типів підрядності, лише згадати які саме українські терміни передають російські “предложения

уступительные”, “условные” [128, 4]. На думку М.Скрипника, завданням навчання дітей в таких школах “має бути вивчити їх перестати перемішувати російську і українську мову, навчити їх розрізняти ті мови в своєму розумінню і своєму вжитку – і тим самим навчити їх українській і російській мові” [148, 32]. Терміни, які вживаються в цій навчальній програмі, теж в певній мірі відбивають правописні норми, за якими вони були створені: скласти льозунг, плякат українською мовою, працювати за пляном.

Цікавою з точки зору засвоєння учнями граматичних понять є вказівка П.Карбаненка в його “Методрозробці №1 до курсу української мови” (за підручником В.Шевчука, М.Бойкова та В.Радченка) (Харків, 1933): “Не вивчати напам’ять, що таке графіка, орфографія, пунктуація, але запам’ятати ці терміни. Кожного разу, якщо вони в подальшій роботі будуть згадуватися, з’ясовуйте собі їх значення і перевіряйте за параграфом, чи правильно ви їх визначили. Усвідомити собі, що значать ці слова, засвоїти їх, навчитися розрізняти значення слів – це і є наше перше завдання” [59, 5]. В цьому методичному посібнику знаходимо велику кількість граматичних термінів, які існують в сучасній шкільній граматиці: будова слова, правопис, фонетика, іменник, прикметник, сполучник та ін.

Отже, становлення навчальної граматичної термінолексики в підручниках, у відповідній літературі, яка забезпечувала навчально-виховний процес, відбувалося разом із становленням шкільної граматичної системи. Педагогами, науковцями відбиралися терміни, створені у попередні роки, творилися нові на позначення нових понять, висувалися вимоги до доцільного використання їх у школі.

Поширення українськомовної освіти в досліджуваній період відкрило можливості для створення та видання шкільних підручників із суспільствознавства, в яких історія розглядалась як складова частина. У зв’язку з цим постала необхідність використання в них українськомовної

фахової термінології. Як відомо, історія /від грецького *historia* – розповідь про минуле/ вивчає минуле людства у всій його конкретності й різноманітності. Як будь-яка інша навчальна дисципліна, історія має свою періодизацію. Вона складається із всесвітньої історії та історії окремих країн і народів, або ж їх вітчизняної історії. В основі періодизації історії лежить фактор часу. Весь історичний процес поділяється на періоди, що обмежені відповідними хронологічними рамками:

- 1) історія первісного суспільства;
- 2) стародавня історія;
- 3) історія середніх віків;
- 4) нова історія;
- 5) новітня історія і після 1917 р.

Але подібний поділ історії не знаходив аналогічного відображення у шкільних підручниках, посібниках, які були видані в Україні в період 20-их – поч. 30-их років, та в поданій у них термінології. Це пояснюється тим, що матеріал з історії України давніх часів був скороченим. Так, при характеристиці періоду первісного суспільства в підручнику М.Покровського “Руська історія в подробному викладі” ч. I та II (1930 р.), що був перекладений з російської, зустрічаємо терміни, які в повній мірі були показником моделювання історичної українськомовної термінології початку 30-х років: мамут (мамонт), льодовець (льодовик), крижана шкарупа (льодова поверхня), мідяна доба (мідна доба), патріархат (патріархат) [118, 5-11].

Історична термінологія періоду стародавнього світу (“Підручник суспільствознавства /історія/ М.Похилевич, С.Скуратівський (1930 р.) відбивала процес становлення такого соціального інституту, як держава, у ньому запроваджені відповідні поняття і розкрито їх короткий зміст у доступній для школярів формі: держава, кляс (клас), династія, чиновництво, ремесство (ремесло). Цей підручник фіксує також термінологію середніх

віків: мануфактура, ремісники, абсолютна монархія, московський феодалізм (феодалізм), товарове господарство (товарне виробництво), Голяндська республіка (Голандська республіка), фльо́та (флот) [125, 7-11].

Особливості розвитку феодалізму та капіталізму в Росії знайшли своє відображення у відповідній термінології підручника М.Рожкова “Історія всесвітня та російська”: вирібна промисловість (виробнича промисловість), металургійні матеріали (металургійні матеріали), купецтво, губерніяльна установа (губернська установа), вотчина, кріпосне право [137, 20-25].

В “Допоміжній книжці для роботи влітку з випускниками лікпунктів” О.Баталіна знаходимо термінологію періоду новітньої історії: робітничя кляса, пролетаріят, кабінетовладдя, соціялісти, авіяція, городовик, керівна роля, міністер, матеріялістичний світогляд [6, 18-30]. Необхідно відзначити єдність і відповідність термінології й тексту вище названих підручників, а також враховувати особливості історичної термінології, що зводяться до таких основних моментів: а) багатозначність одного і того ж терміна; б) конкретність (аналізуючи історичний термін, не можна викреслювати його з контексту, необхідне його прив’язання до відповідного джерела, регіону, держави, епохи); в) універсальність (по суті історичні терміни вживаються в кожній науці – історія фізики, історія біології та ін.)

Становлення українськомовної історичної термінології, як і граматичної, йшло в одному руслі з виробленням правописних норм, пристосовуючись до всіх відповідних фонетичних та морфологічних вимог, які існували на той час в українській мові. Для аналізу особливостей словотворчого термінологічного процесу в досліджуваній терміносистемі нами були використані лише ті історичні терміни, котрі вживали автори підручників з історії.

Такі терміни як соціялізм, пролетаріят, імперіялізм, авіяція, тріюмф, Авіяхем, губерніяльна установа, матеріялістичний світогляд відбивали правописні норми “Українського правопису” 1928 р., а саме – написання і

“перед дальшим голосним та й, другий голосний йотується (іа – ія, іе – іє, іу – ію)” [22, 47]. В термінах кляс(а), іслям, керівна роля, парлямент, деклярація знайшла своє відображення вимога того ж правопису в написанні через ля деяких слів грецького походження [22, 50], а такі назви як Нідерлянди, Шотляндія, Ірляндія, Голяндська республіка відповідали написанню м’якого д у звуковому компоненті –ляндія. Написання через льо в словах грецького походження знаходимо у термінах фльо́та, льо́зунг, а передачу на письмі двозвуків ай через ав у таких термінах як московський февдалізм, Австерліц. Написання -дер, -тер фіксуємо у закінченнях термінів міністер, Олександр II. Терміни регулярна армія, пропаганда народнього руху, дегенерація, Бельгія, інтелігент, міграція передавали написання “чужого г українським г” [22, 51].

Шляхом калькування з російських назв були створені такі терміни: слов’яне, чиновництво, купецтво, іюльська монархія, престіл, буддізм, Зімній палац.

Спроба зукраїнізувати термінологію підручників з історії призводила до створення їх авторами не завжди вдалих індивідуальних новотворів: визискувачі (вишукувачі), позаекономічний примус (позаекономічний тиск), Уральське пасмо (Уральський хребет), мехіканський уряд (мексиканський уряд), минувшина (минуле), льодовець, Крижаний океан (Льодовитий океан).

Значна кількість історичних терміносполук, які були використані у вище названих підручниках, стали надбанням сучасної української історичної терміносистеми, вживаються вони й у шкільних підручниках, наприклад, людське суспільство, досвід сучасності, історичний процес, суспільне буття, матеріалістичний світогляд, регулярна армія, історичні зміни, закон про друковане слово, загальна військова повинність, державний устрій та інші.

В контексті української освіти відбувалось становлення й

українськомовної географічної термінологіки. Підручник М. і Д. Сумцових “Географія України” (1921 р.) презентував нові історично-етнографічні назви регіонів України – Київщина, Волинь, Поділля, Слобожанщина, Таврія, тим самим відсилаючи до пасивного складу термінологічної лексики термін губернія [155, 37-38].

Шляхом калькування з російських назв авторами підручника були утворені терміни почва (грунт), треска (тріска), сем’я (сім’я).

В підручнику В. Кістяківського “Робоча книжка з географії” (1928 р.) знаходимо терміни, утворені на основі відповідних правил українського словотворення з використанням рідномовних афіксів: шпилькові ліси (хвойні), самоїди (чукчі), піскуваті ґрунти, навколо оси, людність, Азійська частина СРСР [63, 111-127]. Такі географічні терміни, як меридиан, гльобус, Маріуполь, Юліянський календар, Альжир, Райн, лягуна, вулканічна лява, целюльоза відбивали правила “Українського правопису” 1928 р.

Для становлення навчальної українськомовної лексики наявність різного виду підручників, методичної літератури з відповідною термінологією була показником як практичного втілення надбань термінологічної діяльності, так і станом розвитку освіти згадуваного періоду.

Період становлення українськомовної навчальної термінологіки у сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу характеризувався такими особливостями: а) використання вже зробленого в попередні роки; б) орієнтацією на засоби рідної мови; в) апробацією у навчальній літературі новостворених, інколи самим автором, термінів; г) створенням термінів для позначення нових понять; д) калькуванням термінів з інших мов; е) спробою українізації іншомовних термінів.

Розширення словотворчих засобів, відсутність стабільної мовної норми в досліджуваній період зумовило появу синонімічних варіантів, які фіксували шкільні підручники. Зазначимо, що з часом один із таких

варіантів ставав нормативним, а інший відходив у пасивний лексичний запас.

Разом із становленням українськомовної навчальної термінологіки викристалізовувались вимоги до вмілого, доцільного використання учнями певної фахової термінології, яку знаходимо у шкільних програмах та методичній літературі. Ці вимоги зводилися до таких основних моментів: щоб термін був легко зрозумілий, допомагав учням закріплювати знання, виражав специфічну сторону поняття, явища, навчав точності й логіці вислову, тим самим підвищував розвиток мислення учнів, культуру мовлення. Щодо становлення граматичної термінології, то воно відбувалося паралельно із становленням шкільної граматичної системи, тому в підручниках знаходимо не досить чітке визначення авторами деяких граматичних понять, а звідси – граматичний термін не завжди відбивав основні вимоги до його використання.

Пояснення з цього приводу знаходимо у передмові до підручника М.Трохименка і К.Буйного: “Сучасний стан наш такий, що багато з колишнього науково-навчального граматичного матеріалу нас аж ніяк не задовольняє та й не може задовольнити. Однак, нової граматичної системи ще немає, встановлюються нові принципи, але на практиці їх ще не доведено, не утворено нової системи, і тому доводиться вдаватися до еkleктизму. Школа чекати не може, і складачі шкільних граматики перш за все, домагаючись суцільності з боку педагогічного, повинні у своїх працях використати все можливе з боку наукового. Отже тільки такий шкільний підручник може хоч почасти нас задовольнити” [163, 3].

Одним із засобів до поліпшення побудови шкільної граматичної системи Л.А.Булаховський визнавав за потрібне введення в шкільну граматику деяких доступних дітям елементів загального мовознавства (напр., що таке літературна мова? прмова? та ін.), але за умови, що таке введення не перетворить другий концентр семирічки на філологічний

факультет інституту [10, 74].

М.Осипів у своїх “Лексичних етюдах” (1930) писав: “Останнє десятиліття в українському мовному житті можна схарактеризувати, як час найбільшого піднесення проблем мовної української культури в усіх ділянках, як найпродуктивніший щабель розвою українського слова. За цей час чимало постало й нових державних установ, покликаних опрацьовувати мовні справи, бо й працівників цієї галузи побільшало. За ці десять років ми маємо мовну продукцію з української мови величезну. Але з цієї продукції найбільш вирізняються підручники для різних типів шкіл і курсів” [110, 17].

Аналіз термінологіки шкільних дисциплін гуманітарного циклу, спостереження над особливостями словотворчого термінологічного процесу в цій сфері дають підставу зробити висновок, що в період 20-их – поч. 30-их років становлення навчальної українськомовної лексики відбувалося в одному руслі з поширенням україномовної освіти, із створенням і виданням різного виду підручників, намаганням авторів усталити її відповідно до існуючих на той час правописних норм.

2.2. Українська термінологія у змісті програм і навчально-методичної літератури з природничо-математичних дисциплін

Становлення україномовної навчальної термінологіки в період 20-х – початку 30-х років відбувалося і в сфері природничо-математичних дисциплін. Тенденції її вироблення були логічним продовженням термінологічної роботи, розпочатої ще наприкінці ХІХ та поч. ХХ ст. Процес становлення ґрунтувався на фундаменті, закладеному дослідженнями термінологічних комісій Київського наукового товариства, гуртка натуралістів при Київському політехнікумі, українського агрономічного гуртка при Московському сільськогосподарському інституті, Товариства імені Квітки-Основ’яненка, математично-природописно-

лікарської секції НТШ. Провідною тенденцією було творення терміносистем на народній основі - добір до відомих у європейських мовах термінів-відповідників із народної мови, або просто переклад їх; використання словотвірних можливостей народної мови - творення термінів за наявними в українській мові словотворчими зразками і з використанням рідномовних афіксів – коренів, префіксів, суфіксів. Впродовж історичного розвитку природничо-математичних терміносистем спостерігаємо суперечності між підходами до творення термінів: з одного боку – намагання наблизити українську термінологію до міжнародної, а, з іншого – наполягання на вживанні суто народної термінології.

Представники першого намагались через приведення української термінології у відповідність до міжнародної полегшити ознайомлення зі світовою спеціальною літературою, а їх опоненти дбали про педагогічний принцип, тобто про засвоюваність природничих наук у школах. Аргументом прихильників другого підходу були приклади національних терміносистем в інших слов'янських народів – чехів, поляків, росіян. Внаслідок багаторічної роботи на кінець 20-их років викристалізувалась думка, що терміни, в основному, необхідно витворити на національному мовному ґрунті, одночасно вводячи необхідні запозичені слова чи корені. Таким чином, в досліджуваний період уточнювалися вже вироблені українські найменування шляхом відбору найбільш вдалих, зручних до шкільного користування. Школа, що перейшла на українську мову навчання, потребувала усталеної термінологіки у викладанні шкільних предметів, при створенні навчальних програм, методичної літератури, підручників. Велика роль у процесі становлення української навчальної термінології відводилася галузевим словникам, в яких відбувалася фіксація терміна. В цьому напрямку працював Інститут української наукової мови Всеукраїнської академії наук. Завдяки зусиллям його працівників було створено і видано цілий ряд термінологічних словників із різних фахових

дисциплін.

Дослідження становлення українськомовної навчальної термінології в сфері природничо-математичних дисциплін ми проводили на основі аналізу навчальних програм, підручників, методичної літератури, словників із різних галузей знань, які видавалися в Україні в 20-х – початку 30-х років.

Автори “Порадника соціального виховання” (Х, 1925), що містив програми І концентру для сільських і міських трудових шкіл, додержувалися концентричного розташування матеріалу, визнавали доцільним метод спостереження над фактами, поняттями. “У кожному концентрі ми беремо шматочки з різних відділів математики” [132, 5]. При такому розташуванні матеріалу в цих програмах знаходимо такі українські математичні терміни для першого року навчання: трьохкутник, рівнання, пуд; для другого року навчання: бічніці призми (бічна поверхня), рівнобіжні кути (паралельні), квадратові міри (цифра в квадраті); для третього: діаграми колові (діаграми на основі кола), відсоток.

“Порадник” обстоював метод спостереження, вимагав засвоєння учнями визначень і термінів, не вивчаючи правил. Брак підручників із дисциплін природничо-математичного циклу зумовив розбіжність у використанні термінів для позначення відповідних понять. З середини 20-х років починають з’являтися підручники з різних навчальних дисциплін.

Українізація освіти сприяла створенню цілої низки українських термінів у галузі математики. Укладання й видання термінологічних словників сприяло відбору цих термінів для шкільного використання. В 1924 році в Берліні “Видавництво української молоді” випустило “Систематичний словник української математичної термінології з поазбучним українсько-російсько-німецьким показником. Ч.1. Елементарна математика” М.Чайковського, професора, дійсного члена НТШ у Львові. Укладаючи словника, автор ставив своїм завданням спробу систематизувати

математичну термінологію для шкільного вжитку. У словнику математична термінологія викладена у тому обсязі, якого, на думку автора, вимагають шкільні потреби. М.Чайковський зазначав: “Не маючи рідної школи на Великій Україні, ми не мали тим самим змоги й нагоди розробити наукову, а бодай шкільну термінологію” [175, 5]. Для повноти матеріалу подано деякі початкові відомості з вищої математики. Таким чином, автор сподівався, що словник використовуватимуть і студенти вищих шкіл в обсязі прикладної математики. При укладанні словника М.Чайковський вважав за доцільне використовувати українські форми, однак стверджував, що повна націоналізація всієї термінології була б недоцільною, бо “багато чужих термінів закорінилося в нашій мові так, що не слід би їх викидати, й не кожне чуже слово піддається перекладові. Але при цьому не слід забувати, що в інтересі поширювання освіти зовсім не лежить засмічувати нашу мову чужими словами” [175, 4]. Автор використовує дублетні назви: циліндер - валок; проекція – мет; конус – стіжок; призма – гранчак; піраміда – гостриця; координата – співрядна; складники – елементи, чинники; протилежні числа – противні числа; зеро – нуль. Термін математичний взірець він застосовує для означення формули, виїмок – для винятку, знак рівності – для знаку рівності, обертальне твердження – для оберненого твердження.

Поазбучний показчик, складений української, російською та німецькою мовами, був своєрідною методичною вказівкою для учнів відповідних шкіл.

В 1925 році Інститутом української наукової мови було видано “Словник математичної термінології”. Ч.І. Терміни чистої математики” Ф.Калиновича. За висловом українського мовознавця М.Жовтобрюха цей словник “не позбавлений штучних термінологічних новотворів та вузькодіалектних термінів, поширених в галицькій мовній практиці: горизонт – позем, горизонт, діагональ паралелограма – косина рівнобіжника,

сектор – вирізок, сектор, шкала – поділлка, скала [49, 58]. Відповідно до настанов Інституту змінена й форма граматично роду багатьох іншомовних термінів: кляса, еліпса, спіраля, синусоїда, аналіза. В основі цих настанов були й брак досвіду й недостатнє знання існуючих мовних фактів, наприклад велика кількість новотворів була прототипами польських назв: аналіза – analiza, еліпса – elipsa, рівник – ro'wnik, позем (горизонт) – roziom, уклад (система) – uklad [56, 71-74]. Хоча це академічне видання було не досить зручним для шкільного користування, все ж словник послужив певним орієнтиром при створенні підручників з математики, розробці навчальних програм.

В 1925 році в Харкові вийшов підручник “Математика для сільсько-господарських профшкіл”, термінологію якого коректував Інститут української наукової мови та редакційний відділ київської філії Державного видавництва України. В передмові до нього автори М.Кравчук та І.Білий писали, що “ці зміни не завжди визнавалися за поліпшення, але вони поступалися, певні, що в цій царині буде ще багато змагань, а тому будуть вдячні педагогам-математикам за всі зауваження щодо вибору термінологічного матеріалу” [68, 3].

Брак українського підручника з математики, що хоч до певної міри відповідав би потребам тогочасної школи, спонукав авторів заповнити цю прогалину в шкільній математичній літературі. Складаючи цей підручник, автори використовували термінологію галицьких підручників: ступеньоване число (ступінь числа), сучинники (коефіцієнти), додатнє число, ступеювання (піднесення до степені); зустрічаються також авторські новотвори: анатема (бісектриса), спідня основа (нижня основа), рамена кута (сторони кута), тятива (хорда). Такі математичні терміни, як Пітагорова теорема (Піфагорова теорема), синусоїда, проекція, аритметичні числа (арифметичні числа) відбивали “Найголовніші правила українського правопису” 1921 р.

В 1926 році в Запоріжжі був виданий вдруге (вперше в 1921 р.)

“Практичний російсько-український словник математичної термінології” О.Діденка. Терміни розглянув, прийняв та ухвалив до вжитку округовий методкабінет профосвіти Запорізького відділу Наросвіти. У I випуску “Вісника ІУНМ” за 1928 р. знаходимо рецензію на цей словник завідуючого математичною секцією інституту Ф.Калиновича, в якій він писав, що “багато термінів, необхідних для шкільного використання, немає, словник для учнів трудових та професійних шкіл неповний, бо в ньому немає тих термінів, що найчастіше трапляються в їхній практиці” [17, 91].

В словнику зустрічаємо неточні переклади російських термінів та штучні нелогізми типу сопоставление – рівноставлення, вращательный – обкружний, пятерка – пяток, рисунок – нарис, зарис [34, 28-33].

Поява цього словника була зумовлена потребою практичного застосування в школі, але при укладанні таких словників, на думку автора рецензії, необхідно упорядникові погоджувати роботу з математичною секцією ІУНМ, так як це зробила термінологічна комісія Одеської науково-дослідної кафедри, надіславши рукопис свого словника “Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології (Алгебра)” на перегляд до інституту. Виданий цією комісією (1927 р.) в Одесі він використовувався як шкільна програма.

Брак сталої й єдиної навчальної термінології, в тому числі й математичної, перешкоджав розвиткові української школи. В певній мірі заповнив цю лакуну “Словник математичної термінології” Ф.Калиновича, що був виданий у 1925 році ІУНМ і охоплював усі розділи математики. Але, зважаючи на його обширність, загально-абеткове розміщення матеріалу та відсутність відповідної до шкільних розділів термінолексики, це академічне видання було не зовсім зручним до широкого вжитку серед учнів та учителів середньої школи, що мали потребу “на коротенькі огляди термінології окремих відділів шкільної математики” [138, 3]. Такій потребі відповідали шкільні програми, що їх видало в 1917 році Товариство

Шкільної Освіти в Києві ще при УНР, але за браком коштів їх більше не видавали. Тому термінологічна комісія, яка була організована в лютому 1927 р. при науково-дослідній кафедрі математики, визнала за доцільне скласти подібні словники – програми з арифметики, алгебри, геометрії з тригонометрією двома мовами (російською та українською), додаючи до наукових термінів термінологію, яка вживалася в різних шкільних підручниках з математики та розподіляючи матеріал на дві частини: систематично-програмну та абеткову.

На думку укладачів словника, програмний матеріал слід розглядати не як методичні вказівки певного розподілу матеріалу, а як тільки наочну форму, в якій вміщено терміни, що їх вживають різні підручники. Укладаючи словник, автори використовували не всі українські терміни, що їх можна було зустріти в шкільній практиці чи навчальній літературі, а тільки найбільш вдалі, на думку комісії та академічної секції ІУНМ (найменш вдалі українські терміни були подані в дужках): деление, делимое, делитель – ділення, дільник, діляч (дільник), скобки квадратные – дужки квадратів, звичайні та десятинні дробі.

Створення і видання словників із математики заклало основи термінологічного нормування – відбору фактичного термінологічного матеріалу для шкільних програм, підручників, навчально-методичної літератури. Хоча брак словників, поспішність при укладанні їх, не завжди вдалих переклад на українську мову були ще досить відчутними. Так, у “Бюлетні Київської округової інспектури” (1926), що містив програми для трудшкіл, знаходимо використання перекладених з російської мови таких математичних термінів як рівнення (рівняння), среднє значення величини, алгебрійні вирази, ступені, корні, гранчатки, многостінники (многокутники), шар (куля) [11, 8-12].

У “Віснику ІУНМ” (1928) Ф.Калинович, аналізуючи математичну термінологію цього видання, висловив побажання, щоб при створенні

програм автори орієнтувалися на термінологічні словники з різних фахових знань, а тому органи Наркомосу повинні дотримуватися усталених термінів ІУНМ і використовувати їх у своїх документах . “Недавно Укрнаука висловила бажання, щоб усі підручники виходили в світ тільки з візою ІУНМ. Добре було б додати ще до цього й таке побажання, щоб видання органів Наркомосвіти в першу чергу добували візу від ІУНМ. Отоді вже ми матимемо книжки з правильною та одноманітною термінологією і офіційні видання органів Наркомосвіти не будуть повні таких математичних перлин. Якщо справа й так піде далі, то ще довго нам прийдеться українізуватися” [18, 87].

В “Програмі до іспитів на право вчителювання в 4-річній школі соцвиху” (Суми, 1928) визнавалося необхідним знання відповідних термінів до властивості ліній, поверхонь , фігур тіла: перпендикуляр, трапеція, вертикальні кути, паралелограм, діагональ [127, 16]. Як бачимо, термінолексика цього офіційного документа знайшла своє подальше застосування в сучасній математичній термінології і мала відмінні від термінолексики “Словника математичної термінології” Ф. Калиновича назви. Порівняймо: діагональ – косина (словн.), паралелограм – рівнобіжник (словн.), вертикаль – дозем (словн.), вертикаля (словн.).

“Програмні матеріали для трудшкіл І концентра” (1929) пропонували два варіанти програм одну – для села, другу – для міста або промислового району. Цей розподіл програм, на думку авторів, мав на меті орієнтацію сільської школи, або не міської з виробничим оточенням на вивчення сільськогосподарського виробництва.

Така побудова програмного матеріалу відбилась на виборі комплексних тем і на доборі відповідної термінолексики. У програмі зазначалось, що знання з природознавства, математики можна набувати, опрацьовуючи матеріал у комплексах, “оскільки математика бере на себе завдання виявляти числові уяви й точно визначати числові взаємини між

речами в практичному житті, вона повинна злитись з іншими шкільними предметами, або ж, принаймні, надзвичайно наблизитись до них у цілім педагогічному процесі, що зветься комплексна система роботи” [133, 8].

Для забезпечення цього процесу доцільним визнавалося не тільки ознайомлення учнів, наприклад, із звичайними та десятковими дробами, а й потребою робити різні виміри й обчислення мірами метричними. У першому концентрі елементарні відомості з геометрії стають необхідними як підвалина для подальшого вивчення предмета.

Відповідно до вимог цих програм був створений підручник Ол.Астряба “Геометрія для трудшкіл” (Х, 1929). Складаючи цей підручник, автор дбав про те, щоб обсяг математичного матеріалу, розподіл його поєднати з вимогами останніх програм Державного науково-методичного комітету. Українські математичні терміни міри, подані в підручнику, знаходимо в порівнянні з російськими та міжнародними одиницями виміру: “кілометр трохи менший за верству; метр у півтора рази більший за аршин, кожні 2 метри трохи менші за сажень, кожні 25 міліметрів дають дюйм” [2, 16]. В “Задачнику для другого року навчання” (Х, 1928) О.Астряб ще використовував російські математичні терміни: пуд, фунт, мінута, але вживав і нові українські метр, сантиметр, горизонт, обрій [3, 4-5].

В “Геометрії для трудшкіл” зустрічаємося зі спробою українізувати окремі математичні терміни: відтинок (відрізок), безкрая лінія (пряма лінія), трапеца (трапеція), у відповідності до вимог українського правопису були оформлені: діаметр кола, діагоналя, радіус, проєктування на площину, циліндер. Знаходимо також терміни, якими користується сучасна математична термінологія: транспортир, перпендикуляр, об’єм, площина.

Проблематичним у досліджуваній період було питання засвоєння учнями математичних понять, а також термінів, які їх визначали, не вивчаючи правил.

Так, методичний посібник Д.Кучми “На допомогу вчителю” (Харків,

1928) обстоював метод спостереження над фактичним матеріалом. Автор зауважував, що “завчання означень у математиці не повинно бути тому, що воно без потреби переобтяжує пам’ять; замість означення повинно бути внутрішнє розуміння без особливо точного формулювання. Те ж можна сказати щодо правил. Можна добре знати правило, й не вміти його прикласти”[76, 110]. Різноманітні дані, чи, то добуті з навколишнього оточення, чи запозичені з книг, набирають цілого конкретного характеру й оживають у свідомості учнів, коли їх виявити у формі діаграми. На думку автора, існуючі на той час підручники з математики не відповідали таким вимогам навчання в школі.

Методичний посібник В.Павловського “Знаряддя і форми викладання математики в політехнічній школі” (К, 1932) був складений за виданими у 1930-1932 рр.. програмами з математики у політехнічній школі. Недостатність знань з математики автор пояснює хибами побудови комплексних програм: “В жодній галузі знань нема такої небезпеки оперувати тільки словами й абстрактними поняттями й бути далеко від належних безпосередніх сприймань, як у математиці. Всі робітні книжки, якими досі користувалися у школі, застарілі, не відповідають сучасним вимогам, упорядковані з розрахунком на комплексну систему викладання, що її з 1932 року за новими настановами на організацію навчально-виховного процесу в початковій школі вилучено й визнано за методично шкідливу” [111, 5]. Необхідною умовою навчання математики, на думку автора, є використання допоміжних наочних засобів. В посібнику зустрічаємо українські терміни для означення математичних понять, якими користувалися більшість авторів тогочасних підручників з математики: астролябія (прилад для вимірювання кутів на місцевості), кутомір (сучасний транспортир), поземниця (прилад для вимірювання горизонтальної поверхні), флюгер, циферблят лічбовий, покидьки для лічби (жолуді, горіхи, камінці), модель рівнобіжника з діагоналею (паралелограма), рухомі

діяграми.

Курс на створення національної математичної термінології відбивав практичні потреби її застосування в шкільних підручниках, програмах, методичній літературі. Разом із становленням української математичної термінології були вироблені і основні методичні вимоги при виборі термінів, що зводилися до таких положень:

- 1) відповідність між об'єктом та словом, що його означає (термін повинен викликати в учня тільки відповідні з поняттям асоціації);
- 2) термін повинен відбивати найістотніші властивості об'єкту (не давати хибного уявлення про зміст визначуваного ним об'єкту);
- 3) термін не повинен суперечити “духові мови” (для творення нових назв потрібно брати переважно корені рідної мови) [88, 4].

Як бачимо, в досліджуваній період відбувався процес стабілізації української математичної термінології шляхом відбору найбільш вдалих, зручних для користування. ІУНМ був головною нормативною установою, із якою погоджувано більшість термінологічних словників, підготованих іншими установами та окремими авторами.

Термінологія, вироблена математичною секцією природничого відділу ІУНМ, широко використовувалася авторами підручників із математики для різного типу шкіл, включалася у зміст програм, посібників, навчально-методичної літератури.

Не меншого значення набуло усталення термінології природничих дисциплін, які в змісті освіти посіли одне із провідних місць. В зв'язку з цим виникла необхідність у систематизації, уніфікації і впорядкуванні як наявних, вже існуючих у терміносистемах природничого циклу термінів, так і новостворених.

Пошук найбільш вдалих, зручних до використання в школі українських термінів зустрічаємо в підручнику “Короткий курс хемії” (Кам'янець-Подільськ, 1921). Зміст підручника був розрахований для учнів,

які вже мали елементарну підготовку з природознавства. У передмові до підручника, автор (не вказаний) зазначав, що єдиної, усталеної термінології не давали існуючі на той час словники, а тому більшість термінологічних питань приходилося вирішувати без їхньої допомоги. Автор не наважився прийняти галицьку термінологію цілком, зважаючи на зайву фонетизацію та використання в ній польських назв. В деяких випадках йому доводилося подавати штучні “ковані” вирази, але взірцем для творення їх стала німецька термінологія. Тому хімічні терміни, що ввійшли до підручника: сульфат, нітрат, хлорид, фосфат автор вважає більш доцільними, ніж відповідні до цих запозичених термінів рідні слова – сірчан, азотан, хльоран, фосфен [66, 3].

В невеликій кількості була збережена галицька термінолексика: квас (кислота), хімічне свояцтво (спорідненість), шкляна дудка (трубка), окваси (окисники). Такі терміни підручника, як сірководень, селен, цинк, атом, молекула, олово використовували автори наступних підручників з хімії, узвичаїлися вони і в сучасній хімічній термінолексичі.

Важливу роль у процесі творення навчальної природничої термінолексичи відіграв Природничий відділ Інституту української наукової мови та його секції: ботанічна, зоологічна, хімічна, фізична та інші. У своїй роботі Природничий відділ в основному продовжував традиції Термінологічної комісії природничої секції Київського Наукового Товариства. На засіданнях секцій Природничого відділу затверджувалася до використання в науковій та навчальній літературі термінологія з природничих галузей знань, що стало підґрунтям для створення навчальних програм, підручників, посібників.

Одним із основних питань, яке стало предметом дискусій у термінологічній роботі відділу, було питання правильного і доцільного використання принципів побудови терміносистем природничого циклу. Обговорення його було зафіксовано у “Віснику ІУНМ”, статтях та

інструкціях. Так, професор О.Яната у статті “За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру” (1928) підтримує принцип бінарності, так званих “подвійних назв”, водночас стверджуючи, що термінолексику штучно робити бінарною немає потреби: “усталювати та заводити в літературі з народних назов треба ті, що найпоширеніші та найвлучніші і в тій формі (простій чи бінарній), що в ній вони повстали в процесі творення живої народної мови, а поруч з цим, де це можливо, а найперше в школі – прищеплювати справді інтернаціональну – латинську номенклатуру” [182, 24].

У статті Я.Лепченка “За якими правилами укладає тепер Інститут Української Наукової Мови українську природничу номенклатуру” (1928) обґрунтовувався принцип побудови природничих терміносистем на національному ґрунті з урахуванням тих досягнень, які виробила європейська термінологічна наука. У науковій роботі над об’єктами, які не використовуються в шкільній практиці, на думку Я.Лепченка, можна вжити латинську назву. “Ми знаємо й інші спроби допомогти теперішній школі та взагалі теперішньому народному освітньому рухові. Приміром, автори деяких праць дають латинські назви в російській транскрипції, замість “осока вереснякова” пишуть “карекс ерицеторум”. Інститут української наукової мови з цього погляду вважає краще подати, нехай не досить влучний новотвір, ніж слово, що його не розуміє учень, читач” [81, 28]. Отже, йшлося і про творення нових номінацій, і про підбір народних слів для термінування. Оцінюючи роль ІУНМ у розбудові українських терміносистем, І.Огієнко писав: “Усі відділи Інституту Української Наукової Мови виробили для складання термінів і термінологічних словників ...найкращу методологію й трималися її” [87, 338].

Українська термінолексика природничих дисциплін представлена в термінологічних словниках, які видавалися в досліджуваний період. В “Інструкції до збирання мовного матеріалу з галузи природничої

термінології та номенклатури” (1928) зазначалося: “Без них годі видавати якісь наукові книжки або шкільні підручники, неможна ширити й саму науку на Україні” [55, 74].

Робота Природничого відділу на початку 20-их років гальмувалася через брак коштів, і тільки з допомогою Державного видавництва України відділ зміг приступити до друку термінологічних словників, “які так необхідні для нормального розвитку науки та школи на Україні” [172, 2].

Немало цінних концептуальних настанов щодо термінотворення та використання україномовної природничої термінологіки в школі знаходимо в передмовах до таких словників.

Так, О.Курило, авторка “Словника хемичної термінології” (1923) вважала, що при виборі принципів побудови словників домінуючим повинен бути педагогічний принцип (засвоюваність природничих наук у школах), тоді як для наукових текстів, розвідок можна обмежитися міжнародною термінологією, цілком доступною і зрозумілою для тих, хто користуватиметься такою літературою. Виходячи з того, що “термінологія переважно для школи має бути”, педагогічний принцип “вимагає, щоб термін давав учневі щонайближче розуміння того, що він означає” [75, 3]. Досягнути цього можливо, подаючи терміни, взяті з народної мови або витворені на національній основі.

Джерелами для укладання словника стали термінологічні праці вчених НТШ у Львові В.Левицького та І.Горбачевського, підручники з хімії, видані в західному регіоні України. Доречно зазначити, що збирання матеріалу для словника почалося ще в 1918 році, коли голова Термінологічної комісії Київського наукового товариства П.Холодний доручив О.Курило скласти словника української хімічної термінології для шкільного вжитку. Таким чином, термінологічний матеріал, що його передала товариству колишня термінологічна комісія “Гуртка натуралістів”, був застосований при доборі хімічної термінологіки. Коли в джерелах, використаних для складання

словника, не знаходилося потрібного українського терміна, або ж не було змоги створити його, автор була змушена залишити міжнародний термін. Поєднання таких двох принципів відбилося і на подачі хімічної термінології: сірчини – сульфіти, кремани – силікати, безводник – ангідрид, хлорак – хлорид, азотан вапу – нітрат кальцію.

За переконанням О.Курило, “саме життя покаже, який принцип в термінології перемаже, принцип народній чи міжнародній, а певніше, що обидва ...матимуть однакову рацію існувати” [75, 4].

У “Словнику хімічної номенклатури. Неорганічна хімія” (X, 1928) С.Зенкевича зберігається міжнародна хімічна термінологія, в основі своєї латинська; з українських термінів у більшості подані ті, що закріпилися повністю в сучасній хімічній термінології, стали загальноживаними: водень, кисень, срібло, вапно [53, 47].

За принципом наближення української термінології до міжнародної, але з використанням рідномовних словотворчих афіксів, в даному випадку закінчень, була створена хімічна термінологія “Словника природничої термінології” (К., 1928) Х.Полонського. Ухвалена хімічною секцією ІУНМ до вживання в науковій та навчальній літературі, вона була взята за основу при підготовці та виданні підручників у кінці 20-х років. Усталилися в сучасній хімічній термінології словникові терміни: магnezій, барій, бром; солей: сульфат натрію, фосфат калію, сульфіт натрію; кислот: сульфатна, карбонатна, хлоридна [120, 34-38].

У підручнику М.Григор'єва “Хімія навколишнього життя” (X., 1928) вжито термінологію, розроблену хімічною секцією Природничого відділу ІУНМ: каталізатори, хлор, вапняк, молекулярна вага, кислота, палена вапна. Ці терміни відбивали пізніший (кінець 20-х рр.) період становлення української природничої термінології. В її пасивний запас відійшли такі терміни як лютувальня (пальник), лабетки чавунні (затискувачі), трималки для пробірок (штативи) [28, 71].

Спробу українізувати природничу термінологію зустрічаємо в підручнику для середньої школи О.Баталіна “Курс хемії” (Х., 1931): товщі (жири), кухенна сіль (кухонна сіль), густість (густота), електроліза (електроліз), водовбиральність, водопрускальність, газовивідна рурка (газовивідна трубка) [7, 21-27].

Практичне втілення процесу українізації навчальної термінології простежується у змісті програм, навчально-методичної літератури з біології. У програмі “До всіх трудових шкіл міста (перший концентр)”, ухваленій Одеською окружною інспекцією народної освіти в 1929 р., матеріал із природознавства було “практично розподілено не в предметно-систематичному порядку, а в порядку даної системи комплексу” [35, 7]: 1) нежива природа, 2) рослини, 3) тварини, 4) людина.

Така побудова програмного матеріалу відбилась на доборі відповідної української термінології:

- 1) грунт, срібло, золото, платина (властивості металів не вивчалися);
- 2) шпилькові дерева (хвойні дерева), корінь стрижньовий (корінь стрижневий), либода (лобода), приймачка (приймочка), заразиха на соняшнику (паразити);
- 3) тигор (тигр), уж (вуж), всеїди (всеїдні), м'ясоїди (хижі), окінь (окунь);
- 4) шкура (шкіра), кістяк людини (скелет).

У підручнику В.Рижкова “Початки біології” (Х., 1930) зустрічаються латинські назви в українському написанні: бактерія Клосторидій Пастера; терміни пантофля або виступець, борлакова залоза були спробою перекладу відповідних російських термінів туфелька, щитовидная железа; терміни хромозома, гіпофіза, анабіоза відбивали загальноприйнятту в досліджуваний період граматичну категорію роду. Терміни атом, білок, мікрон, йони (іони) активно використовувалися в навчальній літературі 20-х р. і без зміни значення перейшли до сучасної біологічної терміносистеми [136, 70].

Відповідність національного варіанта української біологічної термінології тенденціям розвитку тогочасної освіти простежуємо у змісті “Програми з біології для старшого концентру семирічної політехнічної школи” (Х., 1932). Розділи програми відповідали таким розділам природознавства як ботаніка, зоологія, біологія, анатомія людини [131, 2]. При виборі ботанічної термінології спостерігається використання авторами програми відповідних термінів “Словника ботанічної номенклатури” (К., 1928) О.Янати та Н.Осадчої, який пропонував “для рослин навчального та практичного значення назви від себе, якщо потрібних назв у матеріалах немає” [184, 3]: клітинка (клітина), оболонка, коренева шапинка (кореневий чохлак), платівка листка (листова пластинка), прилистки (прилистки) здобрення ґрунтів (удобрення ґрунтів), однопрозябцеві (однодольні) рослини.

Необхідно зазначити, що укладаючи цього словника, ботанічна секція ІУНМ “брала на увагу педагогічну практику по трудових та високих школах” [184, 2], яка показала, що прийняті раніше секцією терміни і вжиті в підручниках та методичній літературі призводили до змішування та неправильного розуміння учнями понять. Внаслідок цього було вирішено внести деякі зміни в ботанічну термінологію. Замість ухваленого раніше терміну долонюватий листок (рос. дланевидный) було рекомендовано до використання пальчастий, галицький термін било замінено поширеним в східноукраїнському мовному варіанті стебло; рідня, знамено, пол пропонувалося змінити на відповідні рід, приймочка, стать. Закріпився в ботанічній термінології в кінці 20 - поч. 30-х років такий переклад з російської: двудомное растение – двохатня рослина, кожистый – шкурчастий, соцветие – цвітостан і суцвіття, актиния – цвітань, волдырник – дутень. Також було вилучено з шкільного вжитку такі важкі й неприродні, на думку авторів, для української мови терміни, як комахозапильний та вітрозапильний; їх замінено на міжнародні ентомофільний та анемофільний.

У початковій школі секцією рекомендувалося не вживати такі терміни, а замінити їх описовими зворотами.

Про творення термінів на основі національних словотворчих моделей свідчать програмні назви з розділу “Зоологія”: птахи нагніздові (нагдніздні птахи) і загніздові (виводкові птахи), хоботаки (хоботні), м’ясневий шлунок (м’язовий), китуваті (китоподібні), мавполюди (людиноподібні мавпи).

У підборі біологічної термінології програми використано практичний “Словник біологічної термінології” С.Паночіні (Х., 1931), в якому автор зазначав, що “широкі маси вчительства, гуртки самоосвіти та учні різних профшкіл знайдуть потрібний їм матеріал” [113, 2]: повзунка (амеба), членоніжці (членистоногі), голкошкурі (голкошкірі), ногастки (багатоніжки), коральові рифи, м’якуни (молюски).

Термінологіка програмного розділу “Будова і функції тіла людини” усталилася в сучасній біологічній терміносистемі: гігієна, трахея, нирки, епідерміс, внутрішня секреція, регуляція, яйцева клітина.

Отже, в підручниках, програмах і словниках природничо-математичного циклу простежується тенденція широкого використання міжнародних термінів та термінів народної мови.

Подальший розвиток української шкільної термінології гуманітарного циклу суттєво уповільнився вже на зламі 20-х – 30-х рр., з утвердженням у державному житті культу особи. Зміна політичної ситуації все більше позначалася на розвиткові української мови, а також на діяльності освітніх установ.

З початку 30-х років характерною рисою процесу формування напрямку й змісту шкільних українознавчих предметів стала практика прямого втручання в них партійних органів. Було прийнято ряд постанов ЦК КП(б)У, спрямованих на зміну структури й змісту історичної та географічної освіти, а також методів викладання їх. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 року “Про навчальні програми та режим у початковій і

середній школі” запропонувала народним комісаріатам союзних республік усунути “перекручення” у методиці навчання і навчальний процес побудувати так, щоб основною формою організації навчальної роботи був урок. Рекомендуючи на цій основі розвивати колективні форми навчальної роботи ЦК ВКП(б) заборонив застосування дослідницьких і активних методів навчання, зобов’язав вчителя “систематично й послідовно подавати дисципліну, яку він викладає, всіляко привчати дітей до роботи над підручником і книгою” [123, 26].

У зв’язку з незадовільним станом програм і викладання рідної мови та суспільствознавства, Наркомосу пропонувалося звернути особливу увагу на опрацювання програм із цих предметів і поліпшення викладання їх. Постанова ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 року зобов’язала народні комісаріати освіти організувати створення й видання до 15.07.1933 року відповідних стабільних підручників, щоб їх запровадити в навчальний процес з 1 вересня 1933 року і використовувати протягом наступних років [85, 30].

У 1934 році з’являється брошура Г. Лепченка “Викорінити націоналістичне шкідництво в підручниках з мови”, в якій гострій критиці піддавалися робочі книги, програми з мови, а використану в них термінологію визнано націоналістичною [80, 6].

Негативно оцінювалося наукове опрацювання термінологічних проблем та укладання термінологічних словників, в яких “маємо виключне засмічення української термінології у фізиці, хемії, математиці, природознавстві” [86, 5]. НКО республіки створює за завданням уряду спеціальну Комісію під головуванням заступника наркома освіти А.Хвилі для перевірки роботи на мовознавчому фронті в питаннях термінології. Комісія НКО 5 травня 1933 р. заслухала розгорнуту резолюцію, в якій давалася політична оцінка методології укладання словників у ІУНМ: “Ця методологія у своїй суті буржуазно-націоналістична. У застосуванні до

української термінології ця методологія виглядає як лінія на цілковите відмежування від інших мов, зокрема від російської, як лінія, спрямована на самобутність української мови, на безоглядне пересаджування на сучасний нам мовний ґрунт термінів доби феодалізму на Україні. Практично ця методологія продиктувала силу термінологічних спотворень на українському мовному ґрунті” [135, 19].

Остаточно припинила роботу над термінологічними словниками в ІУНМ поява у 1933 році статті А.Хвилі “Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті”, в якій застосування таких словників розцінюється як шкідництво. Ця відверто погромна публікація містила такі висновки: “Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямовування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи. В Українському правописі це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а, навпаки, сприяв цьому. Звідси, з цих словників, ця термінологія ішла в підручники наркомосівські, у школи. Таким чином, мільйони дітей калічили, відривали від загальновідомої наукової термінології, ... збивали на шляхи штучного відгороджування від руської мови” [171, 6]. Слід зазначити, що ще 24 квітня 1933 року А.Хвиля направив у Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. У цьому документі чи не вперше М.Скрипника без зайвої дипломатії було звинувачено в буржуазному націоналізмі з питань створення української наукової термінології, у сприянні викривленню партійної лінії в галузі мовознавства.

„Щоб виправити українську наукову термінологію, фразеологію та український правопис, Народний Комісаріат Освіти утворив спеціальну комісію, яка насамперед визнала за потрібне припинити видання

академічних словників з тим, щоб „провести певну уніфікацію технічно-наукової термінології, що існує в СРСР і є зрозуміла для широких трудящих мас”. Внаслідок праці комісії Народний Комісаріат Освіти ухвалив нові терміни, які майже цілковито збігаються з тими, що вживаються в російській термінології. Так, наприклад, замість попередніх термінів, що їх знаходимо в академічних словниках – „рівновартник”, „первень”, „бігун”, „відрізок”, „підсоння”, ухвалено „еквівалент”, „елемент”, „полнос”, „сегмент”, „клімат” і т.д. А щоб усунути „штучну бар’єру” між українським і російським правописом, Народний Комісаріат Освіти ухвалив новий правопис, згідно з яким у словах чужоземного походження не м’якшити букли „л”, себто писати апломб, блуза, флот і т.д., викинути літеру „г”, а залишити загалом одну літеру „г”, бо, як пояснює А.Хвиля, „це значно спростить український правопис і сприятиме його швидкому засвоєнню широкими трудящими масами” [146, 882].

Щоб ліквідувати “шкідницьку” діяльність у термінологічній справі вище названа комісія протягом 1933-1935 років переглянула математичну, ботанічну та інженерну термінологію та підготувала відповідні термінологічні бюлетені, що фактично були списками репресованих термінів. Кожен бюлетень мав гасло: “Проти націоналізму в математичній (ботанічній, фізичній тощо) термінології”. Усі вони друкувалися за постановою Наркомосвіти УРСР як документи, що усували допущені у словниках помилки.

Цими бюлетенями вилучено близько половини рекомендованих українських термінів, натомість “запропоновано” терміни російські, або міжнародні у російській транскрипції.

Використання термінів у новому граматичному оформленні зустрічаємо в “Програмі початкової й середньої школи” (Х., 1934): діаметр, радіус, план ділянки прямокутної форми, діагональ.

Відповідно вимогам математичного бюлетеня (1934), в який було

внесено виправлені українські терміни, у 1935 році вийшов “Словник походження математичних термінів” В.Нікішова. Появу такого словника автор пояснює необхідністю з’ясування учням походження та значення математичних назв, внаслідок чого “вноситься більше ясності в розуміння математичної суті терміна” [95, 2]. Цього ж, на думку В.Нікішова, вимагали тогочасні підручники та засвідчила педагогічна практика. Для полегшення знайомства учня з іншомовною етимологією деяких математичних термінів в дужках зазначалося джерело його походження, а також вказано ряд лексичних значень, закріплених за терміном в мові, з якої він походив, наприклад,: штандарт (нім. Standarte) – прапор, мірило, зразок.

Поруч з терміном, який набирив поширення в навчальній літературі та практиці, автор подавав математичну назву, вилучену зі шкільного користування: натуральний ряд чисел (природний), перпендикуляр (прямовисна), діаметр (поперечник). Така дублетність у подачі термінів того періоду могла бути методично виправдана, оскільки послужила певним орієнтиром для кращого засвоєння учнями змісту нових математичних термінів.

У навчально-методичній літературі, крім запровадження нових термінів, висувалися чіткіші вимоги до використання їх у школі.

У методичному листі “Про викладання біологічних дисциплін в середній школі” (Х., 1934) вказувалося на типові недоліки вживання біологічних термінів в тогочасній школі, а саме “вживання термінологічної лексики, поверхово, словесно, без практичних вправ” [126, 7], засвоєння термінів без підручника, “з голосу”, що призводило до неправильного написання, наприклад, окуолі (вакуолі), индосперма (ендосперма), сібїоз (симбіоз), гегерація (генерація), мунітет (імунітет), мітеори (метеори), Мечурен, Нічурін (Мічурін).

С.Сірополко писав: „Учнівські зошити рябіють найрізноманітнішими перекрученими ремінісценціями окремих виразів, слів, не завжди

усвідомленої думки. Чи можна думати, що учень зрозумів ним же написане: „Коли запас енергії в тілі обумовлює лише заємне розташування кількох тіл, то таку енергію звать котанціальною. Учителі-біологи, надто ті, що недавно скінчили педвиші, очевидно, копіюють техніку вузівського викладання. Вони ніби забувають, що перед ними 12-15-річні діти і засипають їх без кінця латинськими назвами і термінами. Їх учні, ніби змагаючись поміж собою, всіляко перекручують, запам'ятати не можуть. А під час відповідей через ці важкі терміни безнадійно плутаються, гублять певність у своїх знаннях і дезорієнтуються. Гонитва за конспектуванням, ускладнення викладу часто має своїм наслідком неприпушені учнівські формулювання (а, може, й не учнівські) на зразок того, що „Прикладне значення біології. Завдання нашої вільно-марксівської філософії не тлумачити світ, а змінити його, через те, що діалектика є загальне керівництво до дії і ця філософія керує біологією і через це завдання біології змінити світ” [146, 707].

Недостатня забезпеченість шкіл підручниками спонукала до пошуку ефективних методів засвоєння біологічних термінів, що зводилися до таких моментів: а) “викладачі біологічних дисциплін повинні використати всі педагогічні засоби, щоб зробити матеріал близький учням”; б) для з'ясування суті нових, незнайомих термінів старшокласникам і викладачам необхідно використовувати термінологічні словники з різних біологічних дисциплін; в) вимагати від учня повторення терміна, написаного на дошці; г) перевіряти написання термінів в зошиті.

В методичному листі простежується використання термінів, рекомендованих академічними термінологічними словниками природничого циклу: гіпофіза (гіпофіз), корінь сторчковий (стрижневий), ниткуватий (мичкуватий), прозябці (долі); зустрічається також плутання термінів предок і потомок (“людина є предок мавпи”).

Вимогу чіткого усвідомлення учнями основних понять з

використанням відповідних термінів ще в початковій школі знаходимо в методичному посібнику О.Астряба “Як викладати геометрію в середній школі” (Х., 1934). Щоб не перетворити систематичний курс геометрії в суто словесний, схоластичний “треба уважно стежити за тим, щоб учні під час своїх висловлювань вживали правильні терміни, висловлювались чіткою, стислою, математично правильною мовою” [4, 12]. В цьому методичному посібнику зустрічаємо терміни, які використовуються в сучасних шкільних підручниках з математики: кути паралельні тангенс, транспортир, вертикаль, паралелепіпед та інші.

Протягом 1934-1935 років було видано відповідно до вимог термінологічних бюлетенів десять шкільних термінологічних словників з біології, ботаніки, географії, математики, хімії, анатомії, природознавства, зоології, в яких термінолексика була оформлена згідно мовних норм, зафіксованих в новому “Українському правописі” 1933 року.

Як бачимо, в 20-і – поч. 30-их років відбувалося становлення української термінології природничо-математичних дисциплін. Воно характеризувалося поступовим закріпленням термінів у підручниках, програмах, методичній літературі, а також виробленням основних вимог до використання відповідних термінів у школі. Звичайно, повне й остаточне усталення термінології цих галузей було ще неможливе, але завдяки намаганням окремих авторів, педагогів, термінологічних комісій тривало інтенсивне створення стрункої української термінологічної системи.

2.3. Українська навчальна термінолексика 1920-их – початку 1930-их років в оцінці сучасних дослідників

Кожна природно сформована термінологічна система розвивається за законами спадковості. Погляд на українську навчальну термінологію як на підсистему наукової термінології, яка постійно еволюціонує і розширює свій

функціональний статус, ґрунтується на усвідомленні того, що її розвиток детермінований запитами суспільства та станом європейської наукової думки, від якої Україна не була ізольована.

Утверджуючись на національній основі, на парадигмах національної мови як кореню національної ідеї поряд з іншими національними виявами культури, термінологія засвідчує інтелектуальні підвалини народу, його державності. Процес термінотворення – це процес одного з аспектів української державної мови, яка мусить бути єдиною в українській державі, бо тільки сильна незалежна держава базується на мові народу, який дав її назву. Держава зацікавлена в утвердженні наукового потенціалу, що втілюється науковою мовою та термінологічними системами, бо вони сприяють утвердженню української наукової термінології на національній основі, що означає поєднання етнічних та міжнародних термінологічних елементів в одних системах. За допомогою національної термінології, яка є елементом вселюдського інтелектуального вияву, держава і її народ входять у глобальний інтелектуальний та інформаційний простори, досягають і передають своєму народові наукову міжнародну інформацію, здобутки науки, утверджують загальнолюдські поняття в інтелекті нації, незалежно від того, чи це терміни, побудовані на національній чи міжнародній основах, але пристосовані до національних граматичних парадигм. У таких випадках і державні, і наукові зацікавлення стають єдиними.

В сучасних умовах термінотворення апіорним є факт, що основи української термінології вже створені, тобто вона вже реально існує. Інша річ, що існує вона нерідко поки що на папері – у словниках, підручниках, нормативних документах. Проте безперечним є й інше: попереду ще багато роботи щодо перегляду існуючих терміносистем у відповідності до норм української мови і робиться спроба переведення на українську мову цілих галузей знань. Та існує реальна небезпека того, що здорові в своїй основі тенденції до очищення української літературної мови від невластивих їх

елементів переростуть самі себе і перетворяться на систему самототожності.

Явище мовного пуризму характеризує різні літературні мови світу, зокрема, галузі термінології в періоди їх становлення і є безперечно прогресивною у своїй основі тенденцією, оскільки без орієнтації на власні мовні ресурси неможливе створення національних літературних мов. До проблеми вдосконалення навчальної термінології необхідно підходити з великою обережністю і відповідальністю. Цією безумовно важливою й актуальною справою мають займатися фахівці з різних галузей знань, люди з добрим лінгвістичним відчуттям, з досконалим знанням багатьох мов, включаючи і так звані мертві мови.

Особливого значення в сучасних умовах набуває прикладний напрям українського термінознавства, пов'язаний з розробкою теоретичних і методологічних засад навчальної термінографії. Проблема опрацювання сучасної наукової термінології у шкільництві вимагає уважного ставлення до терміноапарату навчальної літератури, турботи про його доступність і зрозумілість при збереженні відповідного наукового рівня. Укладання термінологічних тлумачних словників для шкільних підручників або введення мінімальної добірки термінів наприкінці кожного параграфа чи розділу під рубрикою “Запам’ятайте” – перший крок на шляху до розв’язання цієї актуальної проблеми. Він сприяє упорядкуванню наукових знань, зростанню ерудиції учнів, поглибленню їхнього наукового світогляду. Тому необхідно критично переглянути сьогочасні термінологічні набутки, на новому історичному витку зосередитися на змісті понять і на можливостях рідної мови у їх називанні. На увагу заслуговує поєднання аналітичного і статистичного методів, що часто справді веде до відбору найбільш придатного до вжитку терміна. Цей принцип варто розширити і використати його для оцінки всього сучасного термінного набутку, включаючи і назви, утворені в другій половині XIX, і проскрибовані терміни першої половини XX віку. Національні відповідники запозичених термінів

потрібні в навчальному процесі у середній і вищій школі. Підручники для учнів і студентів часто перенасичені чужомовними словами, що не розвивають молодий інтелект, а притуплюють його.

Різноманітні сучасні підручники, посібники, довідники широко використовують іншомовну термінологічну лексику. Знайомлячись із стислими або розповсюдженими поясненнями значень термінів, учні навряд чи усвідомлюють, що це різні вияви лексикографічної (словникової) діяльності. Однак словник – не єдиний вид лексикографічної практики. Використання в навчальній літературі різних видів пояснення незнайомих лексем – це результат плідного, багатовікового розвитку одного з напрямів термінології, а саме притекстової навчальної лексикографії.

Сучасна притекстова лексикографія об'єднує несловникові (текстуальні визначення, описи понять, предметів, явищ) і словникові форми (поурочні міні-словники та словники-додатки). Ці лексикографічні форми виникли і сформувалися давно, однак продовжують активно функціонувати і в сучасній навчальній літературі, забезпечуючи процес пізнання й засвоєння наукової термінології, розширюючи знання про навколишній світ. До складу текстуальних визначень можуть входити синоніми, варіанти, етимологічні дані. Текстуальні визначення демонструють більш високий ступінь лексикографічного опису термінів. Словники-додатки, незважаючи на невеликий обсяг, охоплюють усю лексику конкретного підручника. Інформація в них теж подається стисло.

Створення словників-мінімумів для студентів вищих навчальних закладів, у яких матеріал добирається за принципом навчально-методичної доцільності й перевіряється на практиці є внеском у здійснення комунікативного принципу навчання. Такі словники-мінімуми є одним із основних елементів цілої системи навчальних посібників, що об'єднані і дозволяють інтенсифікувати навчальний процес.

Раціонально укладений словник-мінімум є не тільки довідниковим

посібником, але й своєрідним підручником, на основі якого відбувається навчання мови. На основі таких словників можуть бути створені посібники, а також навчальні словники інших типів. Існування в сучасній навчальній літературі різних форм пояснення термінів та іншої незнайомої лексики свідчить про спадкоємність традицій вітчизняної лексикографії.

Завдання освітян у професійних напрямках термінологічної роботи в останні роки були предметом зацікавлених обговорень, однак і досі не в усіх вищих навчальних закладах читаються курси “Культура мови” та “Українська галузева термінологія” (з урахуванням майбутнього фаху студентів). Термінотворчості з обраного фаху спеціаліста слід навчити з перших сходинок до вершин професії.

У процесі формування будь-якої терміносистеми кожної мови спостерігається тісний взаємозв’язок позамовного і внутрішньомовного факторів, які певним чином організують термінотворення, що є закономірним, поступальним розвитком з послідовною зміною періодів. Історія термінотворення – процес зміни одного періоду формування й становлення терміносистеми на інший, при якому простежується тісний зв’язок кожного з попереднім, що в цілому становить єдиний безперервний рух і розвиток. Творення наукової термінології йде в одному руслі з питаннями освіти, в яких враховано національні традиції.

У незалежній Україні триває велика й копітка праця, спрямована на відродження духовних цінностей народу, насамперед рідної мови. У мові збережені українські традиції, етичні та естетичні ідеали. На сучасному етапі розвитку української термінології загальним стало твердження про наявність двох крайніх тенденцій укладання термінологічних словників: використання термінологічної спадщини 1920-их – початку 1930-их років та відкидання цієї спадщини і використання термінології, яка склалася у повоєнний час, особливо за останні 25 – 30 років.

Актуальною та дискусійною на сучасному етапі розвитку навчальної

термінолексики виявилася спроба внесення змін до українського правопису. Проект найновішої редакції “Українського правопису” Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України рекомендувала урядові розглянути й ухвалити до 15 лютого 2001 року. На обговорення з питань внесення змін висловлювати свої міркування щодо запропонованих нововведень запрошувалися науковці, педагоги, україномовне населення. В цілому ці нововведення відновлювали б правила правопису 1928 року. Та більшість із учасників обговорення вважають, що до чинного правопису взагалі непотрібно вносити будь-яких правописних змін. Докази цьому: нововведення ускладняють процес реального утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільно-культурної комунікації, поглиблюють проблеми, пов’язані з вивченням української мови; чинні правописні норми стали вже звичними для громадян України; більшість нових правописних рекомендацій відбивають, по суті, західноукраїнську правописну традицію й практику діаспори, що взагалі може призвести не до консолідації всіх українців, а навпаки, навіть до конфронтації по лінії – схід – захід – діаспора; низка нововведень не відповідає естетичному критерієві, наприклад, нов-гав замість ноу-хау, фавна замість фауна, дитирамб, арифметика, етер, катедра та ін. замість звичних уже дифірамб, арифметика, ефір, кафедра. Основним висновком із цієї дискусії є твердження, що ці зміни суперечать усталеній традиції написання, багатьом доведеться перевчатися. У зв’язку з цим залишається сучасним й актуальним вислів І.Огієнка: “Як єдність літературної мови, вимови й правопису, так і єдність термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвиткові науки й витворює корисне почуття одности народу” [104 ,35]. Поривання багатьох українських учених і представників української діаспори подолати правописні розбіжності та спільними зусиллями створити єдиний український правопис і наукову термінологію можна лишу за умови, що праця над удосконаленням українського

правопису базуватиметься на наукових засадах і на збереженні здорової національної традиції. Це буде не легко – обговорення правописних проблем не завершиться черговим виданням „Українського правопису”, бо їх накопичення тривало багато десятиліть, тому не слід боятися дискусій, адже тільки в процесі дискусійного зіткнення позицій і досягається врешті-решт компромісне рішення.

Українська термінологія опинилася нині у вигіднішій ситуації порівняно з іншими мовами, оскільки є можливість урахування досвіду інших національних термінологій та уникнення похибок. Виходячи з наведених вище аргументів, ми переконані в тому, що українська термінологія повинна створюватися з урахуванням трьох факторів: досвіду найпоширеніших мов світу; позитивної практики за останні десятиліття термінологічної школи колишнього Радянського Союзу, яка в багатьох аспектах мала місце; досвіду українського термінотворення в цьому столітті в різних регіонах України. В кожному випадку слід обережно та послідовно зіставляти ці три чинники й пропонувати термін, який задовольняє відомим у науці вимогам, а не особистому уподобанню. Це підтверджує й висновок професора Т.Кияка: “Як і політика взагалі, мовна політика є теж мистецтвом компромісів, проте й вона має бути єдиною в державі. Тому фіксування чи реалізація регіональних особливостей були б принаймні несвоєчасними, надто в умовах “паперового” статусу державності української мови”[62, 123].

Одним із найвагоміших чинників, які об’єднують націю, є літературна мова, хоча водночас багатство цієї мови залежать також від розмаїття народних варіантів, діалектів, говірок. Останні служать джерелом поповнення літературної мови. Проте помилково було б з метою “очищення” української мови масово нав’язувати носіям мови штучні новотвори. Хуторянські чи патріархальні намагання хоч і віддають теплим романтизмом у літературній мові, насамперед у царині професійного

спілкування, можуть завдати непоправної шкоди на шляху розвитку вітчизняної науки і освіти. Наприклад, такі національні медичні терміни, які пропонував “Російсько-український словник медичних термінів (1994)” - гоп’як (пульс), завій (бинт), заштрик (ін’єкція), хробаковиця (апендицит) не можуть задовольнити широке коло користувачів цих термінів, бо вони є вже давно архаїчними, невдалими новотворами. В термінологічних словниках 1920-их років використання подібних термінів таких як, наприклад, голоднеча на вітаміни (авітаміноз), невразливість, нечуйність на хворобу (імунітет) пояснювалося підготовчим етапом створення окремих національних терміносистем.

Для виконання завдання вироблення та уніфікації сучасної навчальної термінології велике значення має належне вивчення термінологічної спадщини початку ХХ століття. В цей час за створення термінології бралися люди, які не були фахівцями в своїй галузі, але любили й досконало володіли українською мовою, наприклад, укладачка термінологічних словників О.Курило.

Двадцять років ХХ століття були часом відродження української культури. Оцінюючи цей період в контексті термінотворення, О.Гончар назвав його українським Ренесансом європейського та світового масштабу, де за найкоротший відтинок часу відбувся феноменальний розквіт нації.

Отже, виникла потреба в наявності досконалої наукової термінології, яка б забезпечила функціонування мови в усіх сферах суспільного життя. Значний внесок в цю справу зробили лексикографи Інституту української наукової мови, зусиллями яких на початок тридцятих років було видано понад 20 словників з різних галузей знань. ІУНМ існував в структурі Академії наук України з 1921 до 1930 року і був найбільшим репрезентантом українського термінознавства з декількох причин: тут формувалися концепції творення національної термінології, Інститут зосередив навколо себе найвидатніших учених-лінгвістів і представників

інших галузей наукового знання, їхні наукові розробки створили базу для розвитку теорії і практики термінотворення в Україні, а погляди і концепції актуальні й сьогодні. Вченими цього наукового закладу було вироблено критерії, яким повинен відповідати термін, спрямований на зміст поняття; однозначність, точність, легкозрозумілість, стислість, зручність у користуванні, милозвучність. Природно, що творити такі назви найлегше із словникових запасів рідної мови. Тому в підручниках і словниках першої третини ХХ століття переважали терміни, які виникли внаслідок переосмислення загальноживаних слів, або в результаті словотворення за існуючими в мові зразками. Однак в процесі розбудови термінологічних систем українські термінознавці-практики розуміли, що не для всіх понять можна утворити вдалу назву на народнорозмовній основі. Легкозрозумілість часто вступала в суперечність із однозначністю й точністю. Серед чужомовних термінів першої третини ХХ століття переважали ті, в основу яких покладено грецькі й латинські слова або корені. Беручи до уваги всі можливі недоліки, властиві працям того періоду, треба підкреслити, що їх осмислення тепер є необхідним кроком на шляху до розвитку термінології різних галузей знань.

Співіснування, на нашу думку, двох протилежних тенденцій (міжнародної та національної) розвитку української наукової термінології протягом більш тривалого часу поступово призвело б до розумного компромісу, гармонійного поєднання в терміносистемах національних та міжнародних компонентів. Однак після процесу СВУ, керівника Інституту української наукової мови Г.Холодного звинувачено в „термінологічному саботажі” й засуджено. 7 березня 1930 року за рішенням Президії ВУАН про реформу мовних установ було ліквідовано ІУНМ та ряд комісій і створено Науково-дослідний інститут мовознавства. Після сфабрикованих справ і процесів більшість із словників, виданих ІУНМ було піддано гострій критиці, їх автори звинувачувалися у “буржуазно-націоналістичній

нормалізації наукових стилів, що виражалось у ліквідації загальноприйнятих спільних рис для української і російської мови в науковій літературі й створення термінів сифон – духовик, атом – неділка, поршень – толок, масштаб – мірило, конус – стіжок тощо, а також у поширенні вигаданих новотворів: вузькодіалектних та архаїчних слів-термінів замість загальноприйнятих у науковій літературі, наприклад, прес – чав, лампа – банька, гіпотенуза – протипрямка, піраміда – гостриця, фільтр – цідило”[89, 119-120].

Не можна не погодитися з тим, що пуристичні тенденції мали місце у названих словниках. Та, як зазначала Т.Панько, не можна звинувачувати укладачів за намагання підібрати вдалий національний відповідник до існуючого іноземного терміна. Такі словники, як відомо, мали статус проекту, тобто не стандартизували термін, а пропонували його до обговорення широким колом: фахівцям, ученим, викладачам. З часом, справді, можна було б викристалізувати таку назву, яка б найточніше відповідала суті поняття [114, 140].

Відомий український мовознавець Л.Паламарчук давала позитивну оцінку термінологічним словникам цього періоду. У них, на її думку, “зібрано матеріал”, “створено деякі вдачі терміни, які пізніше прищепилися”[112, 70].

Оцінюючи термінологічну спадщину 1920-их початку 1930-их років, учені Інституту фізико-органічної хімії імені Л.Литвиненка НАН України в Донецьку В.Мозирський та В.Шендировський пропонують поновити активне вживання цілого ряду забутих термінів: глинець (алюміній), душець (азот), солець (натрій), вапнець (кальцій). Ряд усталених назв матеріалів пропонується змінити на назви польського та німецького походження: латунь на мосяж, бронза на спиж, гайка на мутра. Такі терміни, як холостий хід, котушка, труба, перпендикуляр, хімія пропонується змінити на відповідні – яловий хід, шпуля, рура, хімія [156, 15].

С.Караванський у своїй книзі “Секрети української мови” (Київ, 1994) пропонує впровадити “повноцінні форми слів, що зазнали калічення, дискримінаційного словникування або вилучення з ужитку в 30-их роках” [57, 29]: прямовисний –перпендикуляр, простовисний – вертикальний, авдиторія – аудиторія, дієйменник – інфінітив, метода – метод, наросток – суфікс, хемія – хімія, обіжник – циркуль та ін.

Однак подібні пропозиції викликали критичні зауваження: “Ніхто не заперечує, що працюючи над унормуванням сучасної української термінології, ми маємо використовувати кращий досвід учених 20-их років, зберегти кращі українські терміни та позбавитися від невластивих українській мові лексем, але це не значить, що наявну й усталену в мові термінологію, яка прижилася в багатьох мовах світу варто замінювати вузькорегіональними термінами типу: мірило – масштаб, бігун – полюс, витворець – генератор, притичка – штепсель”[156, 13].

У свій час І.Огієнко зазначав: „Здоровий розум та приклад інших висококультурних мов виразно твердять, що здавна засвоєні чужі слова – то органічна, нормальна частина кожної мови. Мова українська – мова слов’янська і має надзвичайно багато спільних або зовсім однакових слів, виразів із слов’янськими мовами – а ще більше – з мовами своїх безпосередніх сусідів – поляків, росіян та білорусів. Більшість цієї спільності то набуток ще праслов’янського часу.” [100, 8].

Отже, перш ніж упроваджувати новий термін чи відроджувати старий, потрібно твердо зважити його власне мовні характеристики, що можуть як сприяти, так і перешкоджати нормальному функціонуванню терміна.

У “Вступі до хімічної номенклатури” (К., 1997; навчально-наочний посібник для викладачів і вчителів хімії та учнів середніх навчальних закладів) рекомендовано “такі невдалі або помилкові терміни як миш’як, кремній, сурма, вісмут, марганець вилучити з української хімічної термінології і вживати замість них міжнародні, латинські за походженням

назви Арсен, Сицилій, Стихій, Вісмут, Манган”[19, 4].

Пропозицію до повернення морфологічного оформлення природничої термінології 20-их років (але не абсолютне твердження) зустрічаємо в статті Т.Кияка “Проблеми української термінографії. Старі уроки в нових умовах” (К., 1997): “доречно, думаємо, в майбутньому повернутися до уточнення родового закінчення цілої низки інтернаціоналізмів: аналіза, сентеза, діагоналя, вертикаля, еліпса. Мабуть має право на життя форма присвійності на зразок Птоломеїв уклад до системи Птолемея, Ньютонів закон до закон Ньютона”[61, 106]. Та, памятаючи принцип “не нашкодити”, особливо коли йдеться про ретроспекцію навчальної термінолексики, ми вважаємо, що не потрібно зводити “термінологічну вавілонську вежу”, заводячи до підручників терміни на зразок хе́мія, підсоння (клімат), наросток (суфікс), пень (основа) тощо. Це підтверджує і висновок професора Інституту української мови НАН України Б.Ажнюка: “Не можна увійти в одну й ту ж саму ріку, повернувшись до “золотої доби” української мови 20-их – 30-их років ХХ століття” [1, 139], особливо якщо йдеться про ретроспекцію навчальної термінолексики.

Протягом останнього десятиліття різні видавництва України (приватні й державні) видали велику кількість переважно перекладних галузевих словників. В деяких з них (наприклад, “Словник науково-технічної термінології” (К., 1998) “зроблено спробу відійти від узвичаєної в 30-их – 80-их роках зрусифікованої наукової термінології, вилучено мовні покручі та повернено багато суто українських репресованих термінів, наприклад, замість алгебраїчний використано алгебричний” [149, 2]. Термінографічний „вибух” в Україні, викликаний державним статусом української мови та економічними потребами молоді держави, зумовив значною мірою некеровану ланцюгову реакцію творення різних словників. На жаль, у цій потрібній справі бажання не компенсує серйозного браку досвіду. До цього процесу долучаються не лише фахівці, лінгвісти, але й просто патріоти-

любителі. Що не автор, то окрема концепція або відсутність усякої. Результати полярні: з одного боку, продовжують з'являтися словники-метелики, де шляхом вже традиційного калькування „перелицьовуються” російські терміни на ніби український лад, з іншого боку, на прилавках книжкових крамниць з'являються друковані претензії на реставрацію давно забутих діалектизмів, штучних витворів, користуючись гаслом „аби лиш інакше, ніж в інших”. Формуючи українські терміносистеми потрібно орієнтуватися на власний фундамент, використовуючи досвід, позитивні надбання наших попередників, не повторюючи хибного, враховуючи нові умови. Участь фахівців у створенні української термінології повинна бути обов'язковою.

Для сучасного розвитку навчальної термінологіки актуальною та корисною є термінологічна концепція видатного українського просвітителя І.Огієнка, викладена у його унікальній праці “Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства” (1936 р.)”. Ця праця є концептуальним виразом поглядів ученого на засади національного навчання й виховання молоді. Хоча вона призначалася українцям, які жили в умовах етнічної усамітненості й утисків з боку влади митрополії (Польщі), її концентрована суть – рідна мова є запорукою єдності і збереження української нації – не втратила актуальності і донині. Вона адресована усім громадянам, тому, кому не байдужа доля українського народу, його мови.

Відповідно до заголовка, книжка написана у формі повчань і гасел, що мають бути засвоєні читачами і слугувати їм керівництвом до дії, бути настільною книгою вчителя словесника національної школи. “Рідномовний катехізіс” – це паспорт української мови, у якому відображено всі параметри нашого “Я” – національно-етнічні, соціально-культурні, духовно-етнічні, вікові та професійні особливості. У нашому дослідженні вважаємо за потрібне вмістити розділи цього твору, які безпосередньо стосуються

сучасного стану освіти і шкільництва, вираженість суджень автора залишається незаперечною.

Для одного народу — одна наукова термінологія.

1. Як єдність літературної мови, вимови й правопису, так і єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвиткові науки й витворює корисне почуття єдності народу.

2. Усі вчені в усіх своїх наукових працях, а надто в шкільних підручниках, мусять конче дотримуватися однієї для цілої нації спільної наукової термінології.

3. Єдність наукової термінології - це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу.

4. Єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої та ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвиткові літературної мови.

5. Шкільну термінологію складають учені мовознавці, до життя запроваджує уряд, а громадянство карно приймає її.

6. Найкорисніша для народу наукова термінологія - своя рідномовна, на засадах своєї мови оперта.

7. Своя добре створена й усталена національна наукова термінологія_ сильно збільшує цінність культури народу [104, 35-36].

Для одного народу - один правопис.

1. Правопис - необхідне важливе зовнішнє вбрання кожної літературної мови.

2. Правопис складають учені мовознавці, а до життя запроваджує уряд.

3. Правопис сильно впливає на швидкість і легкість читання, якщо він держиться стільки часу, що до нього при звичаються.

4. Не вільно занадто скоро міняти правопису, бо це понижує загальну «грамотність» народу.

5. Кожна культурна свідома нація в даний момент має тільки один правопис, обов'язковий для всіх її племен.

6. Коли народ - не свідома нація, а тільки етнографічна маса, то він звичайно не знає соборного правопису, - в нього кожний письменник і кожне видання пишуть своїм «кращим» правописом, цебто в нього панує правописна анархія. Не наслідуймо їх!

7. У культурного свідомого народу-нації не провадиться більшої боротьби за правопис: цю справу спокійно вирішують йому вчені та уряд, а громадянство карно приймає урядовий правопис.

8. Коли ти не фаховий мовознавець, не мішайся до вироблення правопису, справи виключно фахової; коли ж фаховець - працюй тільки для добра свого народу.

9. У народа, що не став іще свідомою нацією, звичайно провадиться запекла боротьба за правопис, і в цій боротьбі вчені мовознавці мають найменший голос. Не наслідуймо їх!

10. Народ, що не став свідомою нацією, звичайно не має почуття виховувати й шанувати свої мовознавчі авторитети, а тому й не може дійти ані до соборного правопису, ані до соборної літературної мови. Не робім так і ми!

11. Кожна анархія - правописна, термінологічна чи мовна - тягне за собою й анархію духову, найбільшого ворога недержавного народу.

12. Одність правопису приносить для народу великі політичні й духові користі, а саме:

А. Соборний правопис привчає людину до сталості писаної форми й тим дає їй змогу скоріш читати й легше розуміти читане, бо в нашій зоровій пам'яті легко утворюються тоді знайомі форми, дуже корисні й потрібні при читанні.

Б. Соборність і усталеність правопису сильно полегчує працю вчителям по школах, бо допомагає їм скоріш навчати його дітей.

В. Соборність та усталеність правопису дає кожному корисне почуття «грамотности» й певності в писанні, чого зовсім не буває при правопису невпорядкованім [104, 127-128].

Як бачимо, розвиток української навчальної термінології, починаючи з 20-их років минулого століття, відбувався, образно кажучи, хвилеподібно. Двічі вона піднімалася на гребені хвилі: перший раз у 20-их р., другий – 90-их роках ХХ століття. Впровадження в шкільну практику першої третини минулого століття української навчальної термінологіки позначалося значними здобутками й певними недоліками. Позитивним є:

1) вироблення та ухвалення єдиного українського правопису, який усував орфографічну розбіжність термінів;

2) створення в той час системи шкільної термінологіки завдяки значним доробкам педагогів, фахівців різних галузей знань, мовознавців;

3) розроблення та видання підручників, словників з різних навчальних дисциплін і відбір для них термінів, зручних для шкільного користування у відповідності до методологічних вимог застосування їх в школі.

З аналізу оцінок сучасних дослідників розвитку української навчальної термінологіки випливає, що недоліками впровадження термінологіки в практику вітчизняної школи зазначеного періоду є:

1) впровадження носило характер кампанії, а не відбувалося еволюційним шляхом: нагальна потреба в україномовних підручниках зумовила певну поспішність, непродуманість, “авральний” характер створення термінологіки;

2) значний вплив на суто мовні, педагогічні процеси мали політичні та ідеологічні фактори, коли рушійними силами виступали не внутрішні чинники, а політико-ідеологічний тиск, який перетворився в авторитарно-тоталітарний;

3) вплив пуристичних тенденцій пояснювався великим бажанням авторів підручників, словників тощо створити суто національну українську термінологію.

Виявлені внаслідок оцінювання негативного досвіду становлення навчальної термінолексики вказаного періоду недоліки слід враховувати при перегляді, видозміненні, заміненні та оновленні наукових і шкільних термінів, щоб не допустити регресивних явищ в еволюції національного термінотворення.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного дослідження є підстави для загальних висновків.

1. У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано розкриття наукової проблеми – розвитку навчальної термінологічної лексики у розбудові української системи освіти (кінець XIX ст. – початок 30-х років XX ст.) – представленої у вигляді ретроспективного цілісного аналізу процесу формування й становлення навчальної термінологічної лексики в освітньому контексті. Українськомовна навчальна термінологічна лексика розглядається як органічна частина наукової термінології, як суттєвий складник термінотворчого процесу і як одна із засад розвитку національної освіти.

2. Українська навчальна термінологія – національна за своїми витокami, міжнародна за своїм поширенням не є сталою системою. Динаміка її розвитку характеризується постійними змінами та пристосованням до потреб суспільства. Творення навчальної термінології відбувається в одному руслі з розвитком народної освіти, що враховує скарби національних культурних традицій й контакти з близько- й дистантноспорідненими народами. Саме в термінології заковано історію, культуру, науку й освіту народу.

3. В дослідженні розглянуто кілька основних етапів розвитку українськомовної навчальної термінологічної лексики.

Перший - (друга половина XIX – поч. XX століття) початковий період формування навчальної термінології - зумовлений русифікаторською політикою царського уряду, недержавним статусом української мови, державною роз'єднаністю української мовної території – негативними й водночас спонукальними факторами творення навчальної термінологічної лексики. Основна термінотворча робота цього періоду була зосереджена на

західноукраїнських територіях, де виникли спиятливіші умови для вироблення україномовної термінології. Позитивними рисами термінотворення цього періоду є розроблення й видання україномовних підручників (галицьких та наддніпрянських); організація наукових дискусій з проблем навчальної термінології в часописі “Основа”, “Громада”; термінологічна робота Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка у Львові (праці І.Верхратського, В.Левицького, С.Рудницького, І.Горбачевського).

Другий етап – (1905-1917 рр.) – вироблення термінології на наддніпрянській та західноукраїнській мовних основах. В цей період відбувається найбільший сплеск відродження нації, розвиток суспільних наук, публіцистики, мистецтва. Протягом 1906-1913 років поживається видавнича робота, усталюється український правопис, з’являються україномовні видання, в яких пропагуються ідеї національної школи. Аналіз підручників (українських граматики) П.Залозного, А.Кримського, Є.Тимченка, Г.Шерстюка, І.Нечуя-Левицького, які виходили після 1905 року, свідчить про їхню спрямованість на розвиток українського шкільництва, про народні витoki термінології. Розвитку навчальної термінології в зазначений період сприяло утворення наукових товариств, гуртків, які друкували свої наукові праці українською мовою.

Третій етап – УНДР (1917-ті – 1920-ті роки) – формування національної шкільної політики, національної системи освіти й виховання, надання українській мові державного статусу і відповідного державного значення україномовній термінології в освіті. Організація в цей період термінологічних комісій, укладання термінологічних словників з орієнтацією на рідномовний ґрунт, пошук найбільш вдалих термінів для шкільного використання та апробація їх в українських підручниках були логічним продовженням термінологічної роботи, розпочатої ще наприкінці XIX століття.

4. У дослідженні доведено, що 20-ті – початок 30-х років XX ст.

характеризуються значним розвитком україномовної навчальної термінолексики, викликаним суспільно-політичними і культуротворчими зрушеннями, які зумовили і визначили подальший шлях розвитку національної освіти. Школа потребувала усталеної відповідно до існуючих на той час правописних норм навчальної термінолексики, яка б використовувалась при створенні й виданні шкільних підручників, програм, навчально-методичної літератури. Поширення україномовної освіти в цей час створило широке підґрунтя для становлення навчальної термінолексики. Українізація освіти була підкріплена офіційними урядовими заходами, які сприяли виробленню навчальної термінолексики.

5. Для становлення навчальної українськомовної термінолексики наявність різного виду підручників, навчально-методичної літератури була показником як практичного втілення надбань термінологічної діяльності, так і станом розвитку освіти зазначеного періоду. Курс на створення національної термінолексики у сфері дисциплін гуманітарного та природничо-математичного циклів відбивав практичні потреби її застосування в шкільних підручниках, програмах, методичній літературі. Спостереження над словотворчим термінологічним процесом дають підставу зробити висновок, що творення термінів у цей період відбувалось переважно з використанням дериваційної (словотвірної) бази української мови. Разом із становленням українськомовної навчальної термінолексики вироблялися й основні методичні вимоги при її творенні чи доборі термінів для шкільного користування.

6. Впродовж досліджуваного розвитку української навчальної термінолексики спостерігаються дві основні суперечності між підходами до творення термінів: з одного боку – наблизити українську термінологію до міжнародної, а, з іншого – наполягання на вживанні народної термінології з метою кращого засвоєння її учнями (педагогічний аспект). Як показало дослідження у згадуваний період широкого застосування набув саме

педагогічний принцип.

7. Запровадження навчальної термінологічної лексики у вітчизняну школу 20-их – 30-их років ХХ ст. було позначено як плідними здобутками, так і певними недоліками методів її вироблення та застосування. Брак підручників, навчально-методичної літератури, термінологічних словників призводив до поспішності при їх створенні та укладанні, не завжди вдалому перекладі на українську мову, використанні термінів за західноукраїнським варіантом літературної мови, що не було прийнятним для східного регіону України.

До здобутків цього процесу відносимо поступове закріплення української навчальної термінологічної лексики у навчальну літературу, а також виробленням основних вимог до використання відповідних термінів у школі. Намаганнями окремих авторів, педагогів, термінологічних комісій тривало інтенсивне створення стрункої української термінологічної системи, яке було припинене на початку 30-х років у зв'язку з тогочасною політичною та ідеологічною ситуацією в суспільстві.

Було закладено міцний фундамент для подальшої розбудови термінолексики, для функціонування національної школи.

Термінологічна діяльність досліджуваного періоду уже в повоєнні роки, хоч і поза межами України, розцінювалася мовознавцями як “золота доба” термінології. А в 90-тих роках в Україні активно вивчається позитивний досвід термінологічної діяльності, робиться спроба реформування й удосконалення української термінології.

Вивчення і розв'язання подальших проблем термінолексики в різних аспектах (історичних, педагогічних, філологічних тощо) вбачаємо у поглибленому виявленні позитивних і негативних її сторін, у перегляді, оновленні й заміненні на цій основі деяких наукових і навчальних термінів, що сприятиме еволюції національного термінотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. Термінологічні альтернативи діаспори // Термінологія і сучасність. – К., 1997. – С. 139-141.
2. Астряб О. Геометрія для трудшкіл. – 3-є вид. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 234 с.
3. Астряб О. Задачник для другого року навчання. – 2-е вид., перегл. – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 190 с.
4. Астряб О. Як викладати геометрію в середній школі. – К.; Х.: Рад. шк., 1934. – 104 с.
5. Багринець В. Початок нашого родоводу // Дзвін. – 1992. – № 1-2. – С. 132-135.
6. Баталін О., Ланде Р. Допоміжна книжка для роботи влітку з випускниками лікпунктів. – Х.: Держвидав України, 1930. – 73 с.
7. Баталін О. Курс хемії: Підручник. – Х.: Рад. шк., 1931. – 260 с.
8. Булаховський Л.А., Пешковський А.М. Школьная и научная грамматика // Шлях освіти. – 1929. – № 32. – С. 244-249.
9. Булаховський Л.А. Граматика в новій школі // Шлях освіти. – 1929. – № 4-5. – С. 126-133.
10. Булаховський Л.А. Порівняльне вивчення української і російської мов // Шлях освіти. – 1924. – № 11-12. – С. 74-85.
11. Бюлетень Київської округової інспектури народної освіти. – К., 1926. – Ч. 1. – 122 с.; Ч. 2. – 113 с.
12. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К., 1996. – 360 с. – (Габілітації / Укр. віл. ун-т; Ч. 2).
13. Ващенко В. Перші підручники з української мови // Укр. мова в школі. – 1961. – № 5. – С. 14-16.
14. Верхратський І. Начерк соматольогії. – Л.: Печатня НТШ, 1897. – 203 с.

15. Верхратський І Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народної. Вип. 2. – Л.: Друк. Ставропиг. ин-та, 1869. – 40 с.
16. Верхратський І. Спис важнійших выразів з рускои ботаничної терминології и номенклятури з оглядом на шкільну науку въ высших клясах гімназії. – Л.: Печатня Т-ва им. Шевченка, 1892. – 48 с.
17. Вікул М. Російсько-український словник термінів фізики і хімії. – Гадяч: Досвід, 1918. – 41 с.
18. Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 33. – С. 486-487.
19. Вступ до хімічної номенклатури / О.І. Білодід, О.А. Голуб, А.М. Кормілов та ін. – К.: Школяр, 1997 – 48 с.
20. Гатцук М. Наські граматки // Основа. – 1862. – Кн. 1. – С. 8-10.
21. Географічна терминологія, зложена природничою комісією Українського Товариства Шкільної Освіти. – К., 1917. – 12 с.
22. Гладкий М. Новий український правопис: За офіц. матеріалами та даними Держ. правопис. коміс. і Всеукр. конф. – К., 1929. – 63 с. – (Б-ка газ. “Пролетар. правда”).
23. Гладкий М. Прктический курс украинского языка. – Житомир, 1918. – VIII, 172 с.
24. Горбачевський І. Уваги о терминології хемічній // Зб. мат.-природописно-лікар. секції НТШ. – 1905. – Т. 10. – С. 1-2.
25. Горецький П. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 243 с.
26. Горецький П., Шаля І. Українська мова: Практ.-теорет. курс. – К.: Книгоспілка, 1926. – 206 с.
27. Граматична терминологія і правопис, ухвалені комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві. – К., 1917. – 20 с.
28. Григор'єв М. Хемія навколишнього життя. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 204 с.

29. Грінченко Б. Огляд української лексикографії // Зап. НТШ у Львові. – 1905. – Т. 16. – С. 29-30.
30. Грінченко Б. Якої нам треба школи // Календар “Просвіти”. – К., 1907. – Р.1. – С. 72-74.
31. Грушевський М. Призабута справа // Літ.-наук. вісн. – 1914. – Т.56, Кн. 11. – С. 286-294.
32. Грушевський М. Про українську мову і українську справу: Ст. й замітки. – К.: Друк. П. Барського, 1907. – 23 с.
33. Деркач І. Українська граматка. – М.: Друк. Каткова и Т-ва, 1861. – 22 с.
34. Діденко О. Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів. – Запоріжжя: Від. нар. освіти, 1926. – 32 с.
35. До всіх трудових шкіл міста: (перший концентр). – О: Окрметодком, 1929. – 38 с.
36. Дорошенко В. Украинская академия наукъ // Укр. жизнь. – 1917. – №16. – С. 26-30.
37. Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших, 1887-1895. – Л.: Накл. укр.-рус. вид. спілки, 1908. – 432 с.
38. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Т.1 – К.: Наук. думка, 1970. – 531 с.
39. Драгоманов М. Народна освіта й література на Україні // Правда. – Львів, 1876. – С. 3-5.
40. Драгоманов М. Чудацькі пісні про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – 547 с.
41. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Громада. – 1897. – №4. – С. 48-53.

42. Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. – Кобиляки: Укр. вид-во К.В. Дубняка, 1917. – 40 с.
43. Дячан П. Методична граматики языка малорусского. – Л.: Печатня Ставропиг. ин-та, 1865. – 48 с.
44. Енциклопедія українознавства: Словник. частина / Ред. В. Кубійович. Т.1. – Репр. відтворення вид. 1995-1984 р. – Л., 1993. – 400 с.
45. Ефименко П. По поводу заметки г.Левченко о русинской терминологии // Основа. – 1862. – Кн.8. – С. 45-46.
46. Желехівський Є., Недільний С. Малоруско-німецький словар: У 2 т. – Л.: Друк. Т-ва им. Шевченка, 1886. – 1117 с.
47. Житецький І. Київська Громада за 60-х років // Україна. – 1928. – Кн.1. – С. 91-125.
48. Житецький П. Русский патриотизм // Основа. – 1862. – Кн. 3. – С. 1-4.
49. Жовтобрюх М. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941). – К.: Наук. думка, 1991. – 260 с.
50. Залозний П. Коротка граматики української мови. Ч. 1. – Полтава: Вид. книгарні Г.І. Маркевича, 1906. – 68 с.
51. Залозний П. Коротка граматики української мови. Ч. 2: Синтаксис. – К.: Укр. Учитель, 1913. – 89 с.
52. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 р. – К., 1927. – 146 с.
53. Зенкевич С. Словник хемічної номенклатури: Неорганічна хемія: Проект. – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 50 с.
54. Ізюмов О. Граматики і правопис української мови. – 3-є вид. – К., 1925. – 48 с.
55. Інструкція до збирання мовного матеріялу з галузи природничої термінології та номенклатури // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 50-65.

56. Калинович Ф. Словник математичної термінології: Термінологія чистої математики: Проект. Ч. 1. – К.: Держвидав України, 1925. – 40 с. – (Матеріали до укр. природн. термінології та номенклатури; Т. 4, вип. 1).
57. Караванський С. Секрети української мови. – К.: Кобза, 1994. – 152 с.
58. Карбаненко П. Й. Меторозробка №1 до курсу української мови: За підруч. Шевчука, Бойкова та Радченка “Грамматика укр. мови”. – Х., 1933. – 20 с.
59. Карпова В. Л. Математична термінологія галицьких шкільних підручників у 20-30-х роках ХХ століття // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т.6. – С. 52-66.
60. Кияк Т. Проблеми української термінографії. Старі уроки в нових умовах // Вестн. Харьк. политехн. ун-та. – 1994. – № 19, вип. 1. – С. 191-198.
61. Кияк Т. Українська термінологія як фактор державності української мови. – К., 2000. – С. 123-124.
62. Кістяковський В. Робоча книжка з географії. Ч. 1: Краєзнавство та географія УСРР. – К.: Держвидав України, 1927. – 128 с.
63. Ковалик І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах // Вісн. Львів. ун-ту. – 1969. – Вип. 6. – С. 19-22.
64. Корнієнко С. Наші найближчі завдання // Доповідь на І-му з'їздові природників України. – К., 1918. – С. 15-18.
65. Короткий курс хемії: Підручник. – Кам'янець-Поділ.: Дністер, 1921. – 71 с.
66. Кочерга О., Кулик В. Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова. – К., 1993. – 16 с.
67. Кравчук М., Білий І. Математика для сільськогосподарських профшкіл. – Х.: Держ. вид-во України, 1925. – 351 с.

68.Кримский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднепровья. У 2 т. Т. 2. – М.: Тип. Вяч. Ал. Гатцукъ, 1907. – 144 с.

69.Крип'якевич І., Гнатевич В. Історія українського війська. – 2-ге вид. – Вінніпег: Тиктор, 1953. – 832 с.

70.Кротевич Є., Родзевич Н. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.

71.Куліш П. Граматка. – СПб: [Тип. П. А. Куліша], 1861. – 18с.

72.Курило О. Початкова граматики української мови. – К.: Криниця, 1918. – 48 с.

73.Курило О. Словник української фізичної термінології (проект). – К.: Криниця, 1918. – 246 с.

74.Курило О. Словник хімічної термінології. – К.: Держвидав України, 1923. – 142 с.

75.Кучма Д. На допомогу вчителєві. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 374 с.

76.Левицький В. Материяли до математичної термінології // Зб. мат.-природописно-лікар. секції НТШ. – Л., 1902. – Т. 8., вип. 2. – С. 1-33.

77.Левченко П. Заметки о русинской терминологии // Основа. – 1861. – Кн. 6. – С. 184-185.

78.Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 г. – СПб.: Кн. изд-во М. В. Пирожкова, 1904. – 512 с.

79.Лепченко Г. Викорінити націоналістичне шкідництво в підручниках з мови. – Х.; К., 1934. – 72 с.

80.Лепченко Я. За якими правилами укладає Інститут Української Наукової Мови українську пртродничу номенклатуру // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 25-29.

81.Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934.

Ч.1. - 1932.- 287 с.

Ч.2. - 1933.- 481 с.

82.Любинський М. Уваги до проекту елементарної граматичної термінології Державної комісії для впровадження українського правопису // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 30-36.

83.Малаховський В. Вопрос о второстепенных членах предложения // Рус. яз. в шк. – 1936. – № 3. – С. 4-14.

84.Масальський В. Нариси з історії розвитку методики викладання української та російської мов у загальноосвітніх початкових і середніх школах Української РСР. – К.:Вид-во Київ. ун-ту, 1962. – 204 с.

85.Математичний термінологічний бюллетень. – К.:Вид-во Всеукр. акад. наук, 1934. – 80 с.

86.Матійченко О. Українська мова: Дод. до курсу “Укр. мова” для ЗКП. – 2-е вид. – Х., 1931. – 52 с.

87. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. – Вінніпег, 1949. – 381 с.

88. Мордухай-Болтуховський Д Про українську та білоруську математичну термінологію в зв'язку з історією російської // Зб. мат.-природописно-лікар. секції НТШ. – Л., 1930. – Т. XXVIII- XXIX.- С. 277-297.

89. Москаленко А.А. Нариси історії української лексикографії. – К.: Рад. шк, 1961. – 162 с.

90. Москаленко Н. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Рад. шк., 1959. – 224 с.

91. Мурський М. Коротка граматики української мови . – О.: Накладом О. Фесенка, 1918. – 93 с.

92. Наконечний М. Українська мова. – Х.: Рух, 1928. – 240 с.

93. Нариси історії українського шкільництва / За ред. О. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.

94. Нечуй-Левицький І. Граматика українського язика. – К., 1913-1914.

Ч.1. – 1913. – 84 с.

Ч.2. – 1914. – 94 с.

95. Нікішов В. Словник походження математичних термінів. – Х.; К.: Держ. наук.-техн. вид-во України, 1935. – 52 с.
96. Ніколаєв В.Ф. Матеріали до української наукової термінології. Матеріали до термінології по природознавству. Ч.1. Назви звірів, птахів, комах та ін. животних. – Полтава, 1918. – 60 с.
97. Номис. М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – СПб.: Друк. Тиблена і Куліша, 1864. – 304 с.
98. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб.: С.-Петербург. Имп. Акад. наук, 1910. – 43 с.
99. Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в Києві // Рідна мова. – 1933. – Ч.2. – С. 50-54.
100. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1908. – С. 23-26.
101. Огієнко І. Історія української граматичної термінології // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 94-129.
102. Огиенко И. Курс украинского языка: Из лекций истории укр. языка: Пособ. для студ., учителей и учащихся старших кл. сред. учеб. заведения. – К.: Криниця, 1918. – 328 с.
103. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. – Варшава, 1927. – 216 с.
104. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – Л.: Фенікс; Відродження, 1995. – 46 с.
105. Огієнко І. Правопис і граматична термінологія // Рідна мова.–Л., 1937. – Ч.2. – С. 94-97.
106. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1917. – 32 с.

107. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культур. життя укр. народа: Курс читаний в Укр. народ. ун-ті. – Репр. вид. 1918 р. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
108. Огоновський О. Граматика русского языка для школ средних. – Л., 1889. – 288 с.
109. Осадця М. Граматика русского языка. – Л.: Нар. учитель. – 158 с.
110. Павловський В. Знаряддя і форми викладання математики в політехнічній школі. – Х.: Рад. шк., 1932. – 24 с.
111. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К.: Наук. думка, 1978. – 203 с.
112. Паночіні С. Словник біологічної термінології. – Х.: Рад. шк., 1931. – 90 с.
113. Панько Т., Кочан М., Мацюк Г. Українське термінознавство. – Л.: Світ, 1994. – 216 с.
114. Побірченко Н. Освітня діяльність П.Г. Житецького (1837-1914 р.) // Зб. наук. праць Уман. держ. пед. ін-ту. – К., 1998. – С. 115-117.
115. Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. – К.: Пед. думка, 1994. – 36 с.
116. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2-х кн. Кн.1. – К.: Наук. світ, 2000. – 308 с.
117. Покровський М. Руська історія у короткому викладі. Ч.1. – Х.: Пролетарій, 1930. – 230 с.
118. Полонська-Василенко Н. Енциклопедія українознавства. Т.1. Ч. II. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1955-1957. – 634 с.
119. Полонський Х. Словник природничої термінології. – К.: ДВУ, 1927. – 262 с.
120. Порадник соціального виховання: Програми першого концентру для сільських і міських трудових шкіл.- 5-е вид. – Х.: Держ. вид-во України, 1925. – 159 с.

121. Порадник соціального виховання. – Х., 1928. – 101 с.
122. Постанови партії та уряду про школу // Радянська школа. – К., 1947. – С. 26-30.
123. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 рр. – К., 1920. – 128 с.
124. Похилевич М., Скуратівський С. Підручник суспільствознавства (історія). – Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. – 204 с.
125. Про викладання біологічних дисциплін в середній школі (методичний лист). – Х.: Рад. шк., 1934. – 28 с.
126. Програма до іспитів на право вчителювання в 4-річній школі соцвиху. – Суми, 1928. – 21 с.
127. Програма з української мови для початкової та середньої школи з російською викладовою мовою. – Х., 1933. – 31 с.
128. Програма з української мови і літератури для семирічної школи (старший концентр). – Х.: Рад. шк, 1932. – 24 с.
129. Програма систематичного курсу арихметики [аритметики] і термінології. Зложена мат. комісією Укр. т-ва шк. освіти. – К., 1917. – 16 с.
130. Програми з біології для старшого концентру семирічної політехнічної школи. – Х., 1932. – 32 с.
131. Порадник соціального виховання: Програми I концентру для сільських та міських трудових шкіл – Вид. 5-те. – Х., 1925. – 157 с.
132. Природничий відділ ІУНМ: Короткий огляд роботи за час його існування 1918-1929 рр. // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. мови. – 1930. – Вип. 2. – Дод. – С. 1-28.
133. Програмні матеріали для I-го концентру трудшкіл. – К.-Х.: Нар. учитель, 1929. – 320 с.
134. Протокол Спільного Зібрання Академії за 26.01.1920 р. – Ч.3. // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 1-19.
135. Резолюція Комісія НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // Мовознавство. – 1934. – Вип. 1. – 17-21.

136. Рижков В. Початки біології.-Х.: Держ. вид-во України, 1930.-176с.
137. Рожков М. Підручник з історії Всесвітньої та Російської. – К.: Держ. вид-во України, 1924.
- Вип. 2. Середні віки. – 96 с.
- Вип. 3 Нова історія. – 80 с.
138. Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра / Склала термінолог. комісія Одес. наук.-дослід. катедри математики. – О., 1927. – 46 [2] с.
139. Рудницький С. Начерк географічної термінології // Зб. матем.-природописно-лікар. секції НТШ. – 1908. – Т. XII. – С. 1-151.
140. Ряппо Я. Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання, проф. освіта й наука. – Х.: Держвидав, 1926. – 12 с.
141. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології: Дискусійна // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови . – 1930. – Вип. 2. – С. 11-21.
142. Синявський О. Порадник української мови. – Х.; Берлін; Нью-Йорк: Укр.-амер. вид-во “Космос”, 1922. – 152 с.
143. Сімович В. Граматика української мови: для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – 2-е вид.; з одмінами і дод. – К.; Ляйпціг, Б.р. – 584 с.
144. Сімович В. Коротка практична граматика української мови. – Раштат: Вид-во т-ва “Укр. рух”, 1917. – 368 с.
145. Сімович В. Українська граматика для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – К.; Ляйпціг, 1919. – 92с.
146. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – 2-е вид. – Л.: Афіша, 2001. – 664 с.
147. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с.– (Праці / Укр. наук. ін-т; Т.22, Сер.: Педагог.; Кн. 1).

148. Скрипник М. Перебудовними шляхами: [Доповідь на першій Всеукр. конф. культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р.] // Комуніст. освіта. – 1931. – № 7-8. – С. 16-33.
149. Словник науково-технічної термінології. – К., 1998. – 334 с.
150. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граматика. – Л., 1893. – 108с.
151. Стешенко І Про українську наукову мову // Літ-наук. вісн. – 1912. – Т.60. – С. 302-326.
152. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
153. Сумцов Н. Малорусская географическая номенклатура // Киев. старина. – 1886. – Т. 15, июль. – С.456-489.
154. Сумцов М., Сумцов Д. Географія України. – Х.: Всеукр. держвидав, 1921. – 140 с.
155. Термінологія і сучасність. – К.: Наукова думка, 1997. – 186 с.
156. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл // Вільна укр. шк.. – К., 1918. – 37 с.
157. Тимченко Є. Русско-украинский словарь. – Л., 1892. – 86с.
158. Тимченко Є. Українська граматика. Ч.1. – К, 1907. – 180с.
159. Трохименко М., Буйний К. Робоча книга української мови: Для робітн.. шкіл підвищеного типу, радпарт. шкіл, робфаків та профшкіл. – 2-е вид. без змін. – К.: Геть неписьменність, 1928. –
- Ч.1.: Фонетика, правопис, морфологія. – 145 с.
- Ч.2.: Синтаксис та техніка письмової мови. – 158 с.
160. Туркало І. Мої завваги до цінної праці // Нові дні. – Ч. 45. – Торонто, 1953.
161. Тутковський П. Словник геологічної термінології: (Проект). – К.: Держвидав. України. – 1923.- 202 с.
162. Тутковський П. У справі геологічної термінології // Вісті Природн. секції Укр. Наук. Т-ва. – 1918-1919. – Т.1, Ч.2. – С.78-84.
163. Українознавство: Посібник для курсистів ін-тів удосконалення

вчителів, студ. пед. вузів / М. Тараненко, С. Болтівець, В. Дическул та ін.; Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка. – К., 1996. – 275с.

164. Українська граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським учительським товариством та лекторською комісією. – Катеринослав, Б.р., Б.в. – 15 с.

165. Український правопис: “так” і “ні”: Обговорення нової редакції “Українського правопису” / О. О. Тараненко (ред-упоряд.); НАН України, Ін-т укр. мови. – К.: Рідна мова ; Довіра, 1997. – 181 с.

166. Українські підручники для галицьких шкіл // Вільна укр. шк. – 1918. – № 1. – С. 94-96.

167. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. – Л., 1893. – 1150 с.

168. Фабрикант Н. Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе // Рус. мысль. – 1905. – Кн. 3. – С. 127-146.

169. Хаїт І. Система радянської освіти. – Х.: ДВУ, 1927. – 252 с.

170. Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. – 1933. – №7-8. – С. 6-12.

171. Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісн. Ін-ту Укр. Наук. Мови. – 1928. – № 1. – С. 9-20.

172. Цегельський Р. Про українську хемічну термінологію // Зб. мат.-природописно-лікар. секції НТШ. – 1928. – Т.27. – С. 201-270.

173. Чайковський А. В справі нашої письменницької мови // Рідна мова. – 1933. – Ч.1. – С. 3-6.

174. Чайковський М. Систематичний словник української математичної термінології з поазбучним українсько-російсько-німецьким показником. Ч.1. – Берлін, 1924. – 203 с.

175. Чапленко В. Історія нової української літературної мови. – Нью-Йорк, 1970. – 222 с.

176. Червінська Л., Дикий А. Показчик з української мови: Матеріали по 1929 рік. – Х., 1929-1930. – 289 с.

177. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького Комітету грамотності з р. 1862 // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3.(Зап. кол. Іст. секції Укр. наук. т-ва в Києві, Т. 29) – С. 11-16.

178. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття: 1900-1941: Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 207 с.

179. Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. Ч. 1. – Вид. 4-е. – К.: Вернигора, 1918. – 64 с.

180. Щоголів І. Словник української етномольогічної номенклатури: (Проект). – К., 1919-1920. – 78+1 с.

181. Яната О. За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру // Вісн. Ін-ту укр. наук. мови . – 1928. – Вип. 1. – С. 21-24.

182. Яната О. Негайна справа в розвиткові української науки і школи // Промінь. – 1917. –№1. – С.

183. Яната О., Осадча Н. Словник ботанічної номенклатури. – К.:ДВУ, 1928. – 280 с.

184.Ященко Л. Граматики для українського люду. – СПб., 1862. – 19 с.

ДОДАТОК

Формування українських навчальних термінів (кінець XIX – 30 роки XX століття)

Граматичних

1. Голосозвуки, самозвуки, голосівка, голосний.
2. Шелестозвуки, співзвуки, шелестівка, приголосівка, приголосний.
3. Протинка, протинок, перетинка, запинка, кома.
4. Точка, цятка, kropka, крапка.
5. Окличник, викличник, знак виклику, знак вигуку, знак оклику.
6. Питайник, питальник, знак питання.
7. Павза, пужка, риска, тире.
8. Знак препинання, перепинні знаки, пунктуаційні знаки, розділові знаки.
9. Звучня, фонетика.
10. Словолад, складня, синтакса, синтаксис.
11. Йменник, ім'я самостійне, ймення речеве, речівник, іменник.
12. Часослов, часівник, дієслово.
13. Речення наге, голе, просте.
14. Пень, основа.

Природничих

1. М'якуни, молюски.
2. Рослинниця, ботаніка.
3. Травник, гербарій.
4. Землепис, географія.
5. Позем, горизонт.
6. Бігун, полюс.
7. Шпилькові дерева, хвойні.
8. Повзунка, амеба.
9. Дільня, лабораторія.
10. Солець, натрій.
11. Чад, газ.
12. Цина, олово.
13. Глинець, алюміній.

Математичних

1. Косина, діагоналя, діагональ.
2. Двукрат, квадрат.
3. Кружало, циркуль.
4. Тятива, хорда.
5. Поперечник, діаметр.
6. Прямовисна, перпендикуляр.